

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə¹

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ

Ön söz əvəzi

(M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan, hürriyyət və istiqlal haqqında)

Böyük dünya müharibəsi böyük Rusiya inqilabını doğurdu. Böyük Rusiya inqilabı isə millət hüququnu bütün genişliyi ilə meydana atdı.

* * *

İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!

* * *

Ah, Azərbaycan! Biz sənin haqqını tələb etmək deyil, yalnız adını söyləmək üçün nə qədər məruzələrə rast gəldik, nə qədər töhmətlərə məruz qaldıq!

Azərbaycan muxtariyyəti diyordunuz: soldan və sağdan hər növ hücumla məruz qalırdınız.

Biz, Azərbaycan torpaqlarını qızdıran atəşi-müqəddəsi köksümüzə bəsləmək istiyoruz: bizə Moskvada yanacaq “məşəli” nişan veriyorlardı. Biz elmə, mədəniyyətə öz dilimizin, öz mədəniyyətimizin ruhu, rəngi ilə pərvərdə edilmiş bir millət çıxarmaq istiyoruz: bizə Ərəbistanı göstəriyorlardı.

* * *

Haqq verilməz, alınır! Budur, türk inqilabının təsdiq etdiyi əski həqiqət!

* * *

Səfir bulundurmaya haqqı olmayan bir istiqlalı istəməyiz!

* * *

Bakı, Azərbaycan atəşkədəsinin ocağı olduğu kimi Azərbaycan fikrinin də mənbəyi idi.

* * *

Fikri, milli və siyasi istiqlalların kökü iqtisadi istiqlaldadır.

* * *

Gələcək – millətləri süngü gücü ilə yapma rejimə boyun əydirmənin deyil, milli hakimiyyətə, haqqa və hürriyyətə dayanan istiqlalçılığındır.

* * *

Azərbaycan dövrü-istiqlalına bolşeviklər “MÜSAVAT DÖVRÜ” deyirlər. Fəqət xalq bu dövrə AZƏRBAYCAN DÖVRÜ deyir. ...Xalqın düşüncəsində AZƏRBAYCAN məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm ediyor. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur.

* * *

Kommunizm nə yaparsa yapsın, Rusiya imperializmi hangi rəngə girirsə-girsin, meydanda bir həqiqət var: millətlər kəndilərini tanımışlar.

Şərq millətlərinin xilas və nicatına aid şüarlar ilə bolşeviklər sözdə millətlərin hüququna, hürriyyətinə və istiqlalına hörmətkardırlar. İşdə isə digər imperialistlərdən heç də fərqli deyildirlər.

* * *

Üsyan və qanla səri-kara gələn bir qüvvət üsyan və qanla da gedəcək. Bu gün bu üsyanı yapan müntəzəm bir qüvvət yoxsa da yarın o qüvvət kommunizmin kəndi vücuda gətirdiyi təşkilat hüceyrəsindən olsa da doğacaqdır.

* * *

Kommunizm rejimi süqut etmək məcburiyyətindədir.

* * *

Dünya ingilabat və müharibələrində axan qanlar daima yeni məfkurələrin tövlidinə səbəb olmuş deyilmidir?

* * *

*Azərbaycanın bu qədər fəlakətlər nəticəsində əldə etdiyi bir qazanc varsa, o da istiqlal fikrinin **rüsxudur.***

Şimdi istiqlal və hakimiyyəti-milliyə sevdası ilə yaşayan bir Azərbaycan gəncliyi vardır ki, Çekanın amansız edamlarına rəğmən gecə-gündüz çalışıyor, ilk fürsət və imkanı bəkləyib duruyor. Bu fürsət gəlincə o, meydana çıxacaq və o zaman yanıq könlündə atəşin cizgilərlə mənən mənquş (nəqş) bulunan bayrağı maddətən yüksəldərək deyəcək.

BİR KƏRƏ YÜKSƏLƏN BAYRAQ BİR DAHA ENMƏZ!

BİR MÜTALİƏ

Əzizim, Əmin arkadaş! “Azərbaycan Cümhuriyyəti” ünvanı ilə vücuda gətirdiyiniz əsər haqqında fikir və mütaliəmi soruyorsunuz... Cahan hərbinə qədər Azərbaycanın həyati-hərsiyyə və ictimaiyyəsinə yaxından-uzaqdan az-çox təqib edə bilmişdim. Fəqət hər bəşəriyyətdən sonra buna layiq vəchlə davam bittəb mümkün olmadı. İki qardaş türk şəhəri olan İstanbulla Bakı və ələlümüm Türkiyə ilə Azərbaycan arasında sövqi-hadisat ilə peyda olan qalın sis pərdəsi bir şey görməyə, eşitməyə, duymağa mane oldu. Bu gün pərdə yavaş-yavaş qalxıyor. Siz də bu pərdəni qaldıranlardan biri olursunuz. Həqiqət yekdigərə müariz tərəfləri dinləməklə meydana çıxarıla bilir. Ötədən bəri hökmləri vermək üçün “*Audiatur et altera pars*” yəni “digər tərəflər də dinlənməli” qaydasına riayəti kəndimə bir vəzifə ittixaz etmiş olduğumdan əsəriniz haqqında ancaq bu nöqtəyi-nəzərdən bəyani-mütaliə edə bilərəm: Siz Azərbaycanın ən böhranlı zamanlarında fəal bir mücahid sifətilə çalışdınız, bir çox mühüm vəqayə və hadisatı rəyüleyin yaxından gördünüz, müxtəlif cərəyanların içində bulundunuz və sərgüzəştlərlə mali bir həyat yaşadınız!.. Və zatən mövcud və müsəlləm olan elm və irfanınıza, əlbəttə, pək çox qiymətdar və müfid müşahidat və məlumat əlavə etdiniz və şübhəsiz, bunları əsərinizdə qeyd və təsbitə çalışdınız. Lakin Siz Azərbaycanda bir tərəfi, bir firqəyi, bir firqəyi-siyasiyyəyi təmsil ediyorsunuz. Arzunuz rəğmən nə dərəcədə bitərəf qala bilərsiniz, bunu şimdiki halda təyindən acizəm. Məmafih, şübhə yoxdur ki, əsəriniz bir boşluğu dolduruyor: Türkiyə nəşriyyatının ən böyük qüsurlarından biri qonşu məmləkətlər, ələlxüsus həmcivar türk ölkələri haqqında sədrə şəfa verəcək kafi məlumatı ehtiva etməməsidir. Bu cəhətlə əsəriniz, hadisatı vəlov vəhidülcanib bir zaviyyəyi-röyətdən görüyor fərz edilsə belə, mətbuatımıza pək qiymətli bir hədiyyə olacaqdır. Çünki mövzu vəziyyəti-iqtisadiyyə və siyasiyyəsi ilə ələmşümül bir əhəmiyyəti haiz olan Bakının, Azərbaycanın və dolayısı ilə bütün Türklüyün müqəddəs və müəzzəz istiqlalı, istiqbalı məsələlərinə təmas ediyor. Bir xalqın, bir millətin asudə və müsəmmər bir həyata, rifah və səadətə nail ola bilməsi nasıl sünufi-ictimaiyyə beynində iqtisadi bir təsanüd və ədalətin vücutuna vabəstə isə öylə də ələmin, bütün bəşəriyyətin sülh və asayiş nemətlərindən mütənəim ola bilməsi beynəlmiləl münasibətdə ədalət və insaf məfhumlarının hakim və cari olması ilə qabildir. Beynəlmiləl insaf və ədalətdən doğan sülhi-ümumiyyə-ələm isə Azərbaycanın dəxi hürriyyə və istiqlalını istilzam edər. Ancaq bu istiqlalın mücahidləri, nigahbanları qəvi və mütəqəyyiz olmalıdırlar!.. İzmir iqtisad kongresində “İqtisadi misaq” proqramında bir də “Kitab bayramı” ehdasından bəhs olunuyor. Ümid edirəm ki, “Azərbaycan Cümhuriyyəti” ilk “Kitab bayramı” ziyafətində ən dadlı, ən müğdi qıdayi-ruhiyyələrindən biri olur və türk istiqlalının mücahidlərini, nigahbanlarını bəslər, təqviyyə edər və oyandırar!

HÜSEYNZADƏ ƏLİ²

MÜQƏDDİMƏ

Şübhəsiz ki, Şərq pək dərin bir həyəcan içində bulunuyor. Hərbi-ümuminin sarsıtdığı bu aləm əsrlərdən bəri məluf olduğu ətalətdən silkinərək ciddi bir həyat əsəri göstərir.

Bütün dünyayı rəşədar edən bu həmləyi-inqilab bittəb İslam millətlərini dəxi istila etdi. Milliyyət dövri-təşəkküllərini adlayan məmləkətlərdə əvamili-ictimaiyyəyi təhrikə ictimai inqilab məfkurəsini doğuran bu həmlə, İslam məmləkətlərində digər bir inqilab məfkurəsi doğurdu: hakimiyyəti-milliyə məfkurəsi.

Anadolu türklüyünü əqilləri şaşırardan tarixi bir möcüzə ehdasına sövq edən məfkurəyi-istiqlal, bütün Şərq millətlərinin müqəddəs məfkurəsidir.

Hakimiyyət və istiqlal məfkurəsi ilə aşılardan Şərq hərəkəti-milliyəsi hənuz sərmənzili-məqsudinə doğru rəhsipar oluyor. Gediləcək daha çox yol var. Xətər və məşəqqətlərlə dolu olan bu yolu sühulətlə gedə bilmək üçün həmrəh bulunan şərqililər yekdigərini bilmək zərurəti-qətiyyəsinədəirlər. Aləmi-islam “Fətə`arafu” əmri-Quranisinə bilxassə bu zamanda riayət etmək zərurətindədir.

Məqami-xilafəti haiz bulunan Türkiyə aləmi-İslamın ittihad mərkəzidir. Hakimiyyəti-milliyə əsası ilə qurulan yeni Türkiyə - türk əqvamının ümid nöqtəsidir. Milli məfkurənin şanlı zəfərini təmsil edən böyük Türkiyə Şərq millətlərinin əməl məşəlidir.

Əvət! Türkiyə ilə Şərq, İslam və bilxassə Türk aləmi arasında mövcud rabitəyi-hissiyə isbata möhtac bir qəziyyə deyildir. Fəqət bu rabitənin elmi bir təarüf üzərinə müstənad olduğu mətəəssüf isbata pək möhtacdır. Əsri-hazırın vasitəyi-təarüfi, məlum ki, mətbatdır. Şərq mətbatına müraciət edərsək, şərqililəri yekdigərini tanıdacaq mənbəyi-təarüf kaç kitab buluruz?!...

Halbuki Avropada “Şərqiyat” bəlli-başlı bir elmdir. Burada həyatını Şərqə həsr etmiş alimlərlə bərabər Şərqə aid nə qədər kitablar, nə qədər məcmuələr bulursunuz! Burada məsaili-Şərqiyə ilə mütəvəğgil müəssisat yalnız lisaniyyət, ətiqiyə, tarix və ədəbiyyat kimi məbahisi-elmiyyə ilə məşğul olmayıb, Şərqdə güzəran edən siyasi, ictimai, iqtisadi vəqayə və cərəyanları dəxi günü-günə təqib və məmləkətlərini daima tənvir edirlər.

Biz şərqililərin bu bəbdəki məlumatımız isə qırıq, dönük qəzetə həvadisi ilə mütərcəm məqalələrə inhisar ediyor. Biz biliyoruz ki, Əfqanıstan elani-istiqlal eyləmiş. Azərbaycan cümhuriyyət təsis etmiş, İran əcnəbi əsgərlərdən təmizlənməmiş, İraq, Hicaz³ və Fələstin mandat təhtinə alınmış, Hindistanda bir hərəkəti-milliyə varmı, Misir davayi-istiqlal ediyormuş. İştə bu qədər. Bundan fəzlə məlumat edinmək üçün ciddi bir mərcə və geniş məlumatı haiz bir mənbə ararsaq, tək bir kitabə dəstrəs olacağımız pək müstəhildir.

Bu hal “Təarüfi” işkal edən ən böyük nöqsanlardandır. Bu nöqsanın bütün Şərq millətlərinə nə dərəcədə isnad edildiyini cəsərlə iddia edə bilməzsək də, İslam aləminə aid olan qismində israr edə biliyoruz. Bu nöqsan bilxassə aləmi-İslamın mərkəzi və türk əqvamının ümidgahı bulunan Türkiyədə pək müəssirdir.

Məsələn, mövzumuz Azərbaycan məsələsini alalım: təmas etdiyimiz əşxasdan bu məsələnin Türkiyə əfkari-ümumiyyəsinə nə dərəcədə möhtaci-tənvir olduğunu öyrəndik. Məsələn, Milli Azərbaycan ilə şimdiki Azərbaycan arasındakı fərqi bir çoxları idrak edəmiyorlar. Azərbaycanın müstəqil ikən get-gedə bütün hüququnun Rusiyaya nədən tərk edildiyini, azərbaycanlıların buna nə üçün razı olduqlarını soranlara rast gəldik. Bolşeviklərin Azərbaycana millət tərəfindən çağırılmış olduqlarına inananlar var. Bolşeviklərə qarşı çıxarılan üsyanlar nasıl anlaşılımış, nasıl tələqqi edilmiş?!.. Bu da pək fəci bir hekayə. Bolşevik idarəsində bulunan Azərbaycana məsud görənlər də yox deyil. Xülasə, cəhldən mütəvəllid bir çox sui-təfəhhümlər, yanlış təsəvvürlər və bundan doğan iğbirar ki, iki qardaş millət arasında arzu olunmayan infial və darqınlığı mucib oluyor.

Biz kəndi hesabımıza “Milli Azərbaycan nəşriyyatı” ünvanı-ümumisi ilə nəşr edəcəyimiz bir silsileyi-rəsail ilə Azərbaycan əhvalına aid mövzuları tənvir etmək surətilə bu babdakı təarüf nöqsanını azaltmaya səy edəcəyiz.

Azərbaycan Cümhuriyyəti aləmi-İslamda təşəkkül edən ilk cümhuriyyətdir. Bu Cümhuriyyət eyni zamanda bir türk hökumətidir; təbiri-digərlə kiçik Türkiyədir.

Kiçik Türkiyə xalqı ilə Böyük Türkiyə xalqı arasındakı münasibət iki qardaş münasibəti qədər səmimiyanədir. Bu səmimiyyətin ən canlı dəlili “Sevr” müahidəsinin⁴ hökmi-edamı altında müztərr ikən belə, Türkiyə əfkari-ümumiyyəsi Azərbaycan istiqlalının “Etilaf” dövlətlərincə təsdiqini kəndi məsərrəti kibi təəyyüd eyləməsi idi. Vətənim, Azərbaycan xalqı dəxi bolşevik istilasını altında inləməkdə ikən Türkiyənin möcizəyi-zəfərini mənimsəməklə sevinmişdir. Keçirdiyimiz bu istilaha günlərində Osmanlı imperatorluğunun ünsürü-əslisini təşkil edən Anadolu türklüyü yeni bir hökuməti-milliyə təsis ediyor. Bu hökumətin xarici siyasəti Şərqdəki vəzifəsini hüsni-ifa etmək istərsə, qənaəti-acizanəmizcə Azərbaycan Cümhuriyyətinin müqəddəratına laqeyd qalmaması icab edər. Bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycan məsələsi Türkiyə üçün ciddi düşünüləcək bir məsələdir.

Bir məsələyi ciddi düşünmək, o məsələyi iyicə tədqiq etmək və öyrənməklə qabil olur. Artıq beynəlmiləl bir şəkli haiz olan Azərbaycan məsələsi, eyni zamanda, Türkiyə üçün əhəmiyyəti-həyatıyyəyi haiz Qafqasiya məsələsinin də bir cüzidir. Halbuki bu məsələdə dəxi Türkiyə nöqtəyi-nəzərindən möhtaci-tənvir bir çox cəhətlər vardır.

Biz bu xüsusdakı nəşriyyatımıza ibtida “Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti”ni izahla başlamayı mürəccəh bulduq. Hərb və ixtilal günlərində cərəyan edən kaç sənəlik vüquat ilə, bu vüquata təqəddüm edən ədəbi və hərsi hadisələri bir vəchi-ixtisar təlxis etmək surətilə zati-məsələ haqqında ümumi bir fikir vermək cəhətini düşündük. Vəqayə və hadisatı nəql edərəkən vaqiələrin şəxslərindən ziyadə hadisələrin səbəblərinə əhəmiyyət verdik.

İləridə, tövfiq olursa, davam etdirəcəyimiz nəşriyyatın bir müqəddiməsini təşkil edən bu risaləmizlə möhtərəm Türkiyə qarelərində Azərbaycan məsələsi üzərinə ciddi bir təvəccöhi-nəzər cəlbinə müvəffəq olursaq, vəzifəmizi görmüş ədd edəriz.

Nəticədə yazılarımızda İstanbul şiveyi-ədəbisindən təbəüd görülürsə, Azəri olduğumuz hesabı ilə möhtərəm qarelərimizdən qüsura baxmamalarını rica eyləriz.

I

AZƏRBAYCAN XALQI

Hərbi-ümumidən⁵ əvvəlki rəsmi coğrafiyaya görə Azərbaycan, şimali İranda vəqə Təbriz ilə həvalisinə deyilirdi. Hərbdən və böyük Rusiya ixtilalından sonra dillərdə dolaşan Azərbaycan salifüzzikr Azərbaycanın Şimalında Cənubi-Şərqi Qafqasiya qitəsindən ibarətdir ki, mərkəzi Bakıdır.

Azərbaycanlılar milliyyət etibarilə türk, din etibarilə İslam, mədəniyyəti-əsasiiyyə etibarilə şərqlidirlər.

Kəndi ləhceyi-məxsusəsilə Anadolu türkcəsinə yaxın bir şivə ilə qonuşan Azərbaycan türkü müxtəlif şivələrə malik və olduğu yerlərə nisbətə müxtəlif isimlər daşıyan böyük Türk ağacının bir dalıdır.

Azəri türklərinin hal-hazırda oturduqları yerlər min əl-qədim türk xalqı ilə məskun idi. Gərək Bakı, Gəncə, Şamaxı, İrəvan ilə Təbriz, Marağa, Ərdəbil və sairə kibi vilayətlər və gərək Muğan, Arran, Qarabağ və Qaradağ kibi məmləkətlər daima türk elinin oturağı və türk xanlarının ovlağı olmuşdur. Bu yerlər kəndilərində bir çox türk sülalərinin irili-ufaqlı hökumətlər qurduqlarını və illərlə səltənət sürdüklərini görmüşlərdir.

İdil⁶ nəhrinin Quzğun dənizə⁷ töküldüyü yerində böyük bir səltənət quran Xəzər türkləri miladi 700 sənələrində Qalmık səhrası və Qumık sahili ilə aşağıya doğru enmiş, Muğan çölünə yayılmışlardır. Daha sonra onları digər türk axınları təqib eyləmiş, böyük Çingiz ilə Teymurun cəngavər köçəbələri Kür nəhri boyu ilə Araz nəhri hövzələrinin, Ceyhun ilə Seyhuna mümasil bulduqlarından kəndilərini oturaq etmişlərdir. Səlcuqilər zamanında buralar artıq qəti bir surətdə türk məmləkəti halına qoyulmuşdur. Səlcuqlardan sonra bu ərazi əldən-ələ keçmiş, müxtəlif hökmdar sülalələri idarəsində qalmışdır. Fəqət yekdigərini təqib edən bu sülalələr dəxi əksəriyyəni türk olub, böyükləri münqəriz olduqda yerlərini, kiçik də olsalar, yenə birər türk xanlığına tərək etmişlərdir. Bunlardan Azərbaycan Atabəyləri namı ilə elani-istiqlal edən Şəmsəddin Eldəniz sülaləsi 80 sənə hökumət sürmüşdür. Bu vəqiiyyəi-istiqlal 541 sənəsində Gəncədə elan olunmuşdur. Bundan başqa, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu türkmən sülalələri dəxi burada hökumət eyləmişlərdir.

Bundan yüz sənə müqəddəm Rusiya çarizmi tərəfindən istiqlal və mövcudiyyətlərinə xatimə verilən Dərbənd, Quba, Lənkəran, Şəki, Şirvan, Bakı, Qarabağ, Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanları dəxi azərbaycanlı türk hökmdarları idi.

Türklərin buradakı hökmranlıqları Hindistan, Ərəbistan, İran və Misirdə olduğu kibi başqa cinsdən bir xalqa əsgəri bir sinif olaraq hökumət sürməkdən

ibarət olmamışdır. Osmanlılardan başqa əksər türk köçəbələri hökumət etdikləri xalqa təməssül etmişkən, Azərbaycan türkləri – kütlə etibarilə – milliyyətin rükni-mühümmünü təşkil edən lisanlarını halilə ibqə etmişlərdir.

1808 sənəsi ilə 1828 sənələri arasında, başda qəhrəmani-milli Cavad xanın⁸ dastanı bir müdafiəsi olmaq üzrə, müxtəlif səhifələrə girən mücadilə və müharibəsi nəticəsində Azərbaycan xanlıqları kəndi mənliklərini haqqı ilə dərk etmədən, kəndisini idrak etmiş milli bir sima göstərmədən, tamamilə İran hərs və nüfuzi-mənəvisi altında ikən – mövqələrini müasir bir ordu ilə gələn rusun qüvvəti-bazusuna tərək və qəzaya təslim oluyorsa da, xalq kəndinə məxsus ədəbiyyatı, şairləri, aşiq və dərvişləri ilə hüzn və məsərrətini kəndi lisanı ilə tərənnüm ediyər və kəndi idrakı ilə bir vücud olduğunu sezdiriyordu.

Əvət! Rəhləsi üstündən enməyən Füzulisi, Koroğlu ilə bağıryanıq Kərəmə ağlayan aşıqları, bu aşıqların ürək dağlayan sazları ilə çobanların ruha sinən türküləri, çocuqların sevə-sevə oxuduqları maniləri, anaların yavrularını uydururkən çağırıldıqları ninniləri – xəvasının düşüncəsilə – kəndisini İranlı bilən bu xalqın müdhiş bir zəlalətdə olduğunu göstəriyər:

– Xeyir, deyil, sən türksən! – diyordu.

II

ƏDƏBİ VƏ MİLLİ İNTİBAH

Bu türklər Azərbaycanı ikiyə bölən Araz nəhrinin iki tərəfində sakin olub və qismən İrana şu və ya bu surətlə bağlı nimmüstəqil bir halda yaşadıkları zaman məhkum bir millət deyil, hakim olaraq yaşayırlardır. Çünki əsrlərdən bəri İranın hakim sinifini türklər təşkil ediyordu.

Azərbaycan xalqı idarəcə gördüyü ağırlığı başqalarından deyil, öz cinsindən gördüyü üçün həqiqi məhkumiyyətini, mənəviyyatca başqa bir hərsin məhkumu olduğunu dərk etmiyordu. O get-gedə farslaşiyordu. Xəvas təhsilini farsca görüyor, fars tərbiyəsi alıyor, fars kibi düşünüyor və kəndisinin doğrudan-doğruya iranlı olduğuna qane oluyordu. Xalqın həll və əqdini əlində bulunduran bu xəvas kibi mənəviyyatına hakim olan üləma sinfi dəxi eyni ruhda, eyni tərbiyədə və eyni zehniyyətdə idi.

Fars ədəbiyyatına Nizamilər, Xaqanilər, Məhsətilər kibi ustadlar bəxş edən bu torpaqda yetişən Azərbaycan xəvası pək təbii idi ki, bir zaman Süleyman Qanununin belə az qala qəbul elədiyi Sədi lisanı qarşısında əriyib kəndiliyindən keçmiş, türk ilə türkcəyə xor baxmışlardı.

İranın o parlaq və cahanbəha ədəbiyyatı və o ədəbiyyat sayəsində tərbiyə bulan qüvvətli mənəviyyatı qarşısında təslim olub da təməssül edən türk xəvasının bittəb əvam üzərinə də böyük təsiri olacaqdı, həm olmuşdu. Türkcə, əvam və köylü lisanı ədd olunmuş, lisanı-rəsmi və ədəbi olmaq üzrə farsı təmim eyləmiş, nəticədə tühəf bir millət vücudə gəlmişdi: dili başqa, yazısı başqa bir millət!

Mavərayi-Araz Azərbaycanının⁹ halı bu haldır. Orada hər kəs türkcə söylər, fəqət iş yazıya gəlincə farsı kəsilir.

Xəvas düşdüyü bu yanlış girəvənin çıxılmaz bir yol olduğunu sezmədiyi halda əvam, pək də laqeyd deyildi. Xalq qeyri-təbii olan bu hala ünsürü bir müqabilə yapıyordu. Türk xalqı xəvasdan heç bir kimsənin əhəmiyyət vermədiyi bu hala kəndi milliyyətindən isqat edilməsinə qarşı qiyam etmişdir. Bu qiyamın qəhrəmanları xalq hissiyyəti-şairənəsindən mülhəm və bu hissiyyətə tərcüman olan aşıqlar idi. **Laədri** müəlliflərin yaratdığı “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm”, “Aşiq Qərib” və sair bu kibi dastanlar, ürək yaxan aşiq sazlarının ruhəvaz ahəngləri altında Azərbaycan türk kütləsinin qəlbinə öylə sınıyor, öylə yerləşiyordu ki, onunla deyil farsın “Nuşafərinini”, “Fərhad və Şirini”, hətta Firdovsi ilə Hafizi belə rəqabət edəməzdi. O, öz Firdovsisini, öz Hafizini, öz Sədisini, kəndindən doğma türk şairini və ruhundan xəbər verən Azərbaycan müğənnisini arıyordu.

Bərəkət versin ki, xəvasının həpsi kəndisindən üz döndərməmişdi. İştə bu doğduqları mühitə daha ziyadə mərbut qalan Azərbaycan şairləri xalqın zövqünü tətmin üçün türkcə şerlər yazmağa başladılar. Xalq ədəbiyyatı yanında bir də yazı ədəbiyyatı vücuda gəldi.

Bu xüsusda yalnız Azərbaycanın deyil, bütün türklüyün dahi şairlərindən, azərbaycanlılarca Əbu şüəra künyəsini daşıyan Füzuli mərhumun dərin bir nüfuzu, böyük bir mürşidliyi vardır.

Füzuli Azərbaycanda hər yerdən ziyadə mərufdur. Azərbaycanın ən çox oxuduğu və ən çox sevdiyi şair Füzulidir. Azərbaycan şeri son zamanlara qədər adətən Füzuliyi tənizirdən ibarət idi. Füzuli divanı hər yerdən ziyadə Təbrizdə basılmışdır. Hafiz divanı farslar üçün nə isə, Azərbaycan türkləri üçün də Füzuli divanı odur.

“Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Bəndə tovfıq olsa bu düşvarı asan eylərəm.
Növbahar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olur”

– deyə türkcə yazmağa başlayan Füzuli, zamanında təsəvvür olunan “düşvari” həqiqətən asan eyləmişdir. Füzuliyə böylə bir əzm təlqin edən zamanı, eyni zamanda, müasiri bulunan İran şahını belə türkcə şerlər yazmağa sövq eyləmişdir.¹⁰ Bu böyük şair və dahinin müvəffəqiyyəti ilə türkcə şer yazmaq “sühuləti” kəşf edildikdən sonra Füzulini tənizir və təqlid edənlər çoxaldı. Azərbaycan türk ədəbiyyatı müstəqil bir cərəyan aldı.

Bu ədəbiyyatın hankı xüsusiyyət və müvəffəqiyyətlərlə irəlilədiyini və nə kibi əsərlər vücuda gətirdiyini göstərmək kəndi başına müstəqil bir mövzu təşkil edir. Burada isə biz yalnız bu qədərini söyləmək istəriz ki, Azəri ədəbiyyatının təkamülü tıbqı Füzulinin həyati-ədəbisinə bənzər. Füzuli ilk öncə farsicə yazmış, sonra türkcəyə başlamış, türkcə yazarkən də ibtida Azərbaycan şivəsi ilə yazmış. Bağdadın Osmanlılara keçidindən sonra Füzuli lisanı getdikcə osmanlılaşmış, Şərq şivəsindən təbaüdlə Qərb şivəsinə yaxınlaşmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı da böylədir: azərbaycanlılar ibtida farsicə yazmışlar, sonra sırf Azərbaycan şivəyi-məhəlliyyəsi ilə yazan Füzuliməşrəb şairləri ilə qocaman bir dövr davam eyləmişdir. Bu dövrdə əvvəl Qövsi, Nəbati, sonra Vaqif,

Seyid Əzim, Ləli, Raci kibi şairlər yetişmişdir. Nəhayət, üçüncü dövr gəlmiş: Qərb həyat və əfkarının təsirinə girən Azərbaycan ədəbiyyatı Osmanlı türk ədəbiyyatından mühləm, müasir ədəbi türkcə ilə yazmaya başlamışdır. Bir tərəfdən də Osmanlı ədəbiyyatı təsirində bulunan bu dövrün şairləri Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi, Sabir, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Səhhət, Müznib və sairleridir.

Şimali Azərbaycan, Rus təhti-idarəsinə keçdikdən sonra siyasi hüququnu kamilən itirmiş, məhkumiyyətin acısını təmamilə dadmışdı. Əvvəlki zamanda o, gördüyü hərs məhkumiyyətini müştərək bir din və müştərək mədəniyyət təsiri ilə sezmiyordu. Çünki o zaman milliyyəti – sözün bu günkü mənası ilə – daha müdrək deyildi. Getdikcə farslaşan Azərbaycan türkü bu dəfə ruslaşdırma siyasətinə məruz qalıyordu. Təbii idi ki, bu hal xalqın həssas əsəblərinə toxunuyor, müdafiəyi-nəfs hissələrini dərindən qıcıqlandırıyor. Bunun üçün də xalq kəndisini düşünməyə məcbur idi.

Çarizm, Azərbaycanı ruslaşdırmaq üçün iki cəbhədən gəliyordu: bir tərəfdən xalqın hissiyyəti-diniyyəsini idarə edən üləma və mollaları kəndi kontroluna tabe tutur, digər tərəfdən də milli tərbiyəyə meydan verməyərək xalqı rus məktəblərində (uşkol) oxumağa icbar ediyordu. Birinci məqsədin təmini üçün şiə və sünnilərə məxsus olmaq üzrə ayrı-ayrı iki idarəyi-ruhaniyyə təsis eyləmiş, bütün molla və əfəndiləri bu idarə vasitəsilə kəndisinə tabe birər məmur kibi qullanmışdı. İkinci məqsədi təmin üçün də müəyyən ruslaşdırma proqramı ilə uşkollar (məktəblər) təsis edilmişdi.

Xalqda nə bu məmurluğu qəbul edən mollalara etimad, nə də məzkur uşkollardan çıxan bəyzadələrə etibar vardı. Hökumət tərəfindən təyin olunan mollalara “dəftər mollası”,¹¹ rus uşkolundan oxuyan gənclərə də “rus balası” deyən xalq kəndi hissi-fitrisilə sezdiyi ruslaşdırma siyasətinə bildiyi kibi müqabilə etmişdir. O, dəftər mollasına öz “axund”unu, hökumət uşkoluna kəndi “məktəbxanə”sini qarşı qoymuşdu.

Hər nə qədər xalqın möhkəm tutduğu “axund” ilə “məktəbxana” tamamilə kəndisinin deyil, İran nüfuzunun müəssisələri olsa da, ruhuna yabançı bulunan rusluğa qarşı bu müəssisələr daha milli, daha doğma idi. Buna görə də o, “axund”un hürriyyəti və “məktəbxana”nın istiqlalı üçün yaptığı mübarizədə pək haqlı və bu mübarizə dəxi pək məqul idi. Çünki o, siyasətən məğlub olmuşsa da mənən bərbad olmaq istəmirdi.

Fəqət xəvas yenə yanılmışdı. Vaxtilə Firdovsinin romantizmi, Sədinin dərin hikməti, Hafizin dadlı qəzəlləri qarşısında bayılan “mirzə” bu dəfə də Lermontovun dağlarda uçan ruhu, Puşkinin su kibi axan nitqi, Tolstoyun məsihanə fəlsəfəsinə vurulmuş bir “uçitel” idi¹².

Sənələr keçdi, bir tərəfdə “mirzə”, digər tərəfdə “uçitel” durdu. Bunlar bir çox zaman anlaşımadılar. Farslaşmış mirzə kibi ruslaşmış uçitel dəxi xalqın hədsən duyduğu mətləbi bir çox zaman dərk edəmədi. Nəhayət, bir çox kəvəaclardan keçildi. Məktəb və mədrəsələrə qarşı üsulsuz mübarizələrdən sonra “uçitel” məqsədi anladı, bildi ki, Sədini də, Tolstoyu da türk xalqına öyrətmək, türkü onlarla aşına etmək həm lüzumlu, həm faydalıdır. Fəqət bununla bərabər, türkü

kəndi Sədisindən, kəndi Tolstoyundan məhrum etmək olmaz. Sədini, Tolstoyu və sair dünya məşahiri-ədibini anlamaq üçün kəndi Füzulilərini, Nəbatilərini – nə qədər kiçik də görünsələr, Seyidlərini, Sabirlərini, Cavidlərini, Cavadlarını öyrənməlidirlər.

Bu zəmində rus məktəbi vasitəsilə mədəniyyəti-hazirəyi az-çox dərk etmiş ürəfa ilə xalq arasında yekdigərini anlamaq dövrü başladı.

Bundan 50-60 sənə əvvəl müasir Azərbaycan ədəbiyyatının binası quruldu. Şərq mədəniyyəti ilə mükəmməl surətdə mücəhhəz və rusca vasitəsilə də Qərb mədəniyyətinin əsasatı ilə aşına bulunan Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan teatro ədəbiyyatı, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim Haqverdiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə kibi mühərrirlər tərəfindən tənzir və idamə edildi. Mirzə Fətəlinin komediyaları türk aləmində yazılmış ilk komediyalardır. Münəqqidlərcə “Şərq Molyeri” ləqəbini qazanan Mirzə Fətəlinin məcmuəyi-asari ruscaya, almancaya, ingiliscəyə, qismən də fransızcaya tərcümə edilmişdir.

Teatrodan bəhs edincə, Azərbaycan musiqisindən bəhs etməmək qabil deyildir. Teatro sənəti Azərbaycanda olduğu kibi İslam aləminin heç bir tərəfində irəliləməmişdir. Burada türkcə opera, operetta təsis edilmişdir. İlk Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir bəy tərəfindən güftəsi Füzulinin olmaq üzrə “Leyli və Məcnun” operası bəstələnmiş, bundan başqa “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib”, “Şah Abbas və Xurşudbanu” kibi digər operalarla, “Arşın mal alan” kibi operettalar dəxi bütün Qafqasiyada, İranda, qismən də Türkiyədə məşhurdur. “Arşın mal alan” operettası İstanbul səhnələrində amaturlar tərəfindən göstərildiyi kibi, ermənicə, gürcücə və ruscaya dəxi tərcümə edilmiş və teatro mövsümlərində dəfələrlə təkrar olunmuşdur.

Teatro yazılarını mütəəqib qəzetə təsisinə başlanmış, 1875 sənəsində mərhum Məlikzadə Həsən bəy Zərdabi tərəfindən “Əkinçi” qəzetəsi təsis olunmuş, bundan sonra Ünsizadələr tərəfindən təsis olunan “Ziyayi-Qafqas” ilə “Kəşkül” qəzetələri çıxmışdır. Birincisi 1877 sənəsi rus-türk müharibəsi zamanındakı nəşriyyatından dolayı hökumət tərəfindən qapadılmış, ikincilər də bir kaç nüsxə çıxdıqdan sonra kəndiliklərindən təvəqqüfə uğramışlardır (1880 və 1891).

1905 tarixinə qədər Azərbaycan ədəbiyyat və mətbuatı müntəzəmən təsis və tərəqqi edəməmişdir. Yalnız 1903 və 1904 sənələrində Tiflisdə intişar edən “Şərqi-Rus” qəzetəsi bu uzun sükut dövrünü bitirmişdir. Şahtaxtinski Məhəmməd ağa tərəfindən təsis olunan bu qəzetə bir sənə davam etdikdən sonra Bakıya nəql eyləmiş və burada qapanmışdır. Fəqət Rusiya inqilabi-səğirini təşkil edən 1905 sənəsi, Rusiya türkləri üçün milli inkişaf dövrünün ibtidasını təşkil eyləmişdir. Müəssisati-ictimaiyyə ilə hürriyyəti-mətbuat nöqtəyi-nəzərindən bir parça müsaidat ilə nəticəpəzir olan bu inqilabdan bilistifadə bütün Rusiya türklərində olduğu kibi Azərbaycan türklərində də sürətli bir hərəkəti-milliyə başladı. Bu hərəkət bir tərəfdən milli mətbuat təsisi, digər tərəfdən də milli məktəb və ümuri-diniyyənin millətin kəndisi tərəfindən müntəxəb əşxas və müəssisat vasitəsilə idarə edilməsi davasından ibarət idi.

Bakı bu hərəketi-milliyənin mərkəzi idi. 1914 sənəsi hərbi-ümumisinin ibtidasında Bakıda türkcə iki yovmi qəzetə (“İqbal” və “Sədayi-həqq”) nəşr olunurdu. Müsəlmanların hüququnu müdafiə məqsədilə bir də rusca “Kaspi” qəzetəsi çıxıyordu. Bundan başqa, bir kaç ədəd də türk mətbəəsi mövcud bulunuyordu. Bu qəzetlər 1905-ci sənəsində möhtərəm Ağaoğlu Əhməd bəylə Hüseyinzadə Əli bəy tərəfindən təsis olunan “Həyat” və “İrşad” qəzetələrinin başladıkları mücadiləyi-milliyəyi davam etdiriyorlardı. Hərbi-ümumi əsnasında təsis edilən “Açıq söz”¹³ qəzetəsi dəxi bu davayı müdafiə ediyordu. “Açıq söz” ilk dəfə olaraq o vaxta qədər Qafqasiya müsəlmanı və yaxud tatarı deyilən xalqın türk olduğunu sərəhət və israrla meydana qoymuş və bu xüsusda hər bə sansoru ilə mübarizə etmək zərurətində qalmışdı. Mətbuati-yovmiyədən başqa bir kaç həftəlik ədəbi, siyasi və məzah qəzetləri dəxi nəşr olunurdu ki, bunlar miyanında “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi Azərbaycan məzahının xəlq etdiyi bir şah əsəridir. Ədəbi məcmuələrdən ən mümtazı möhtərəm Hüseyinzadə Əli bəyin təhti-müdiriyyətində çıxan “Füyuzat” məcmuəsi idi. “Füyuzat” məcmuəsi Azərbaycan üdəbasını Osmanlı ədəbiyyatını təqlidə sövq edən ən böyük amillərdən birisi olmuşdur.

Bakı mətbuati-milliyəyə mərkəz olduğu kibi, o zaman cəmiyyəti-xeyriyyə surətilə təşəkkül edə bilən milli müəssisələrə dəxi mərkəz olmuş idi. Bakı müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsinin hərbi-ümumi əsnasında Türkiyə cəbhəsində təhcir edilən əlviyyəyi-sülsə müsəlmanlarına təşkil eylədiyi yardım bütün Rusiya müsəlmanlığını təhyic eylədi. Məzkur cəmiyyətin türk üsərai-hərbinə göstərdiyi müavinət dəxi ayrıca şayani-qeyd və tezkardır.

Bu cəmiyyəyə məxsus olaraq Bakı tüccarlarından mərhum Musa Nağıyev tərəfindən yapılan bina ki, 1918-də bolşeviklərlə ermənilər tərəfindən yaxılmışdır, bəlkə də ələmi-İslamda böylə bir məqsədlə yapılmış binaların əzəmət etibarilə birincisidir. Bunun yanında duran dıgər bir bina dəxi Şərəkari tərzi-memarisilə nəzər-diqqəti cəlb ediyor. Bu, Azərbaycan türkləri arasında baqiyyati-salehatilə məşhur Hacı Zeynalabdin əfəndi həzrətlərinin ilk dəfə olaraq təsis eylədiyi müsəlman darülmüəllimatıdır. Milli əbniyələrdən biri də “Səadət” cəmiyyətinin məktəbi olmaq üzrə yapırdığı möhtəşəm binadır.

Bu müəssisələrdən başqa, Bakıda nəşri-məarif məqsədilə “Nicat”, “Nəşri-məarif” və “Səfa” cəmiyyətləri dəxi təsis etmişdir.

Azərbaycan həyati-milliyəsində təsirati-mühümməsi bulunan ikinci mərkəz Gəncədir. Gəncədə təsis edilən “Mədrəseyi-ruhaniyyə” vaxtilə milliyətpərvərlik ruhunun təqviyə edilən ən mühüm mərkəzi idi. Buradan Azərbaycan bir çox müəllimlər, mühərrirlər və şairlər qazanmışdır. Məzkur məktəbin əhəmiyyətini dərk edən çarizm burasını çabıq qapamaqla “təhlükə”nin önünə keçmək istəmişdir. Nəsil ki, Bakıdakı “Nəşri-məarif” darülmüəllimi ilə “Səadət” məktəblərini dəxi eyni cəzaya uğratmışdır.

* * *

Təlxis etdiyimiz bu ədəbi intibah Azərbaycanın iqtisadi və ictimai inkişafı ilə məşrut idi. Azərbaycan xanlıqlar şəklində Rusiya idarəsinə keçdiyi zaman iqtisadca daha münkəşif deyildi. Hər xanlıq kəndi yağında qovrulur qapalı bir istehsali-məhəlli idi. Bir məhəllə ilə digər məhəllə arasındakı münasibət pək

məhdud idi. Hər xanlıq qüruni-vüstai feodal bir həyat keçiriyordu. Şəhərlər kiçik qəsəbə halında, sənaye əl işindən, ticarət bəsit bir mübadilədən ibarət idi.

O zamankı ictimai həyat, o zamankı siyasi duyğular bittəb, bu şəraiti-maddiyyə ilə məşrut idi. Ədəbiyyat dəxi böylə xan məhfillərinə məxsus kiçik bir “saray ədəbiyyatı” halında idi. Bu ədəbiyyat məhəlli zövq və qərəzlər təsirində məhdud bir şey idi. Bir məhfili-ədəbi ilə digər məhfili-ədəbinin münasibəti adətən bir şəhər arasında cərəyan ediyordu. Bu cərəyan çox da sıxı səmimi olamazdı. Hətta müxasim bulunduqları belə vəqə olurdu. Ədəbi məhfillər arasındakı xüsumət əsrimizin də bildiyi bir həqiqətdir. Fəqət bu müxasimət məhəll etibarilə deyil, zümrə, sinif və ya təbəqə etibarilədir.

Qafqasiyaya ənənə Rusiya Böyük Pyotrın islahatı ilə qüvvət bulmuş bir Rusiya idi. Əsri-üsulları tətbiq etməklə bu inkişafa mail bir dövlət idi. Əsrin hər böyük dövləti kibi bu da imperializm idealını təqib ediyordu. Bu istiqamətdəki meyl və inkişafı ilə o, cənuba doğru yayılıyordu və yolu üstündə İslam dövlətlərini görüyordu. Qafqasiya onun üçün bilxassə mühüm idi. Qafqasiya yollarını yapmaq, mənabeyi-sərvətini işlətmək, bəhri-Xəzərdə seyri-səfayin vücudə gətirmək planları iqtizasından idi. Bu planların qüvvədən fələ gəlməsi, biləxirə, Batum ilə Bakını, Rusiyanın mühüm mərkəzlərinə rəbt edən dəmir yollarının inşası ilə tətvic edildi. Nəticədə Qafqasiyanın mühiti-coğrafiyası dəyişdi. Daima rəqib və müxasim şəklində yaşayan zəif xanlıqlar yerində bir idarəyə tabe iqtisadi bir küll vücudə gəldi. Bundan gələn fəidənin qismi-mühümünü əvvəla Rusiyaya, sonra yerli xristianlara inhisar etmək Rusiya politikasının icabından idi. Məmafih Qafqasiyanın Azərbaycan qismi dəxi istər-istəməz bundan müstəfid oldu, Azərbaycan şəhərləri böyüdü. Aralarında münasibət və mübadilə artdı. Xanlıqlar zamanındakı xüsusiyyətlər rəf oldu. Məmləkət iqtisad və ticarətcə inkişaf etdi. Təkamül yoluna girdi. Bu təkamül fəal bir dövri-istehsal vücudə gətirərək təqsimi-məsaiyi mucib oldu. Təqsimi-məsai sayəsində də ictimai yeni zümrələr təşəkkül ediyordu.

Rusiya nə Avropa kibi, nə də Şərq kibi idi. Böyük Pyotr “Tənzimat”ından sonra rus idarəsi feodalizm baqiyatilə burjua əsaslarını tühəf bir surətdə məzc etmişdi. Bunun üçün də o, digər Avropa məmləkətlərinə nisbətlə qayət qəti addımlarla tərəqqi ediyordu. Məmafih son rübi-əsrədə Rusiya kapitalizmi iyicə irəlilədi. Nəticədə xatiri sayılır bir demokrasi təşəkkül etdi. Rusiya kapitalizminin inkişafında Bakının rolu mühüm idi. Bakı əksər Rusiya sənayesinin və bütün dəmir yolunun (petrol sayəsində) mühərriki olduğu kibi, kəndisi də qayət mühüm ticarət və sənaye mərkəzi halına gəldi. Bu xüsusda o, petrolundan başqa coğrafi vəziyyətinə dəxi mədyundu. Burası Rusiya ilə İrani, İran ilə Türkünstanı, Rusiya ilə Qafqasiyanı ticarətlə bağlayan yeganə bir liman idi. Bakının bu mövqeyi şimdiki cəmiyyətlərdə mühüm olan demokrasiyin təşəkkülü ilə də artdı. Burada digər ünsürlərlə bərabər, türk sünufi-ictimaiyyəsi dəxi vücudə gəlmiş, türk demokratiyası təsis etmişdir.

Əvət, xanlıqlar ilğa edilmiş, yerində sövqi-tarix ilə vahid bir türklük vücudə gəlmişdir. Ayrılığın timsalı bulunan xanlıqların ilğası ilə qəsəbələr birər şəhrə inqilab eyləmiş, milli vəhdəti mucib olan demokrasi doğmuşdu. Bu demokrasiyin

təbəqatı içində fənuni-əsriyyə ilə mücəhhəz mütəxəssislər, münəvvərlər, ərbabi-sənaye, ticarət əhli, əmələ qismi yetişiyordu. Bu sünuf ibtidada rus idarəsinə, rus hərsinə pək də müxalif deyildi. Biləks, hər şeydə Rusiyaya təqlid etmək bu sinif pişrovlarının sifəti-fariqəsini təşkil ediyordu. Bunun üçün onlara “rusməab” denilirdi. Rusməablərin müqabilində isə “İranməab”lar duruyordu. İranməablər rus idarəsinin təsirlə mövqelərini yeni qüvvətlərə tərək etmək istəməyən əski təbəqati-ictimaiyyənin məfkurəçiləri idi. Birincilər yeni təşəkkül edən cəmiyyətin hürrendişləri (liberal), ikincilər isə mühafizəkar (konservator)ları idi. Hürrendişlərlə mühafizəkarların mübarizəsi sənələrcə davam etdi. “Uçitel” ilə “mirzə” müxasim bulunarkən mühafizəkarlar hürrendişləri təkfir ediyordular. Biləxirə bu hal təbəddül etdi. Hürrendişlər zümərəsi qəvanini-ictimaiyyənin sövqi ilə kəndisinə hüquqən və iqtisadən təzyiq edən rusluğa qarşı livayi-üsyan açmaq məcburiyyətində qaldı. Doğrudur ki, şəhərlər böyüyür, burada demokrasi təşəkkül ediyordu, fəqət bununla bərabər şəhərlər ruslaşdırılıyır, mühacirət siyasəti yerlilərə, yerli müstəhsillərə meydani-inkişaf vermiyordu. Buna qarşı türk münəvvəri, türk tüccarı, ələlümüm türk müstəhsili mübarizə edəcəkdə. Bu ağır vəzifədə o yalnız mübarizə edəməzdi: xalq kütləsini də bu cidala sövq etməliydi. Bunun üçün ona təsir etmək, ona xitab eyləmək lazımdı. İştə bu lüzum hiss edildiyi anda münəvvərəndən bir qisminin xalqa doğru gedişi başlanmışdır. Münəvvərənin bu təşəbbüsü tüccardan bir qisminin məzahirət və müavinətilə qüvvət bulmuşdur. Bu xüsusda mətbuatı-mövqutə təsisinin pək mühüm rolu olmuşdur.

Mətbuatın təsisi ilə Qafqasiyada siyasi, ictimai və milli bir fikir təşəkkül ediyordu. Əfkari-ümumiyyə vücut buluyordu. Həyati-milliyə üçün pək mühüm olan bir taqım məsələlər müzakirə olunuyordu. Qəzetlərin bu günkü milliyətlər təşəkkülündə oynadıqları rol məlumdur. Bu rolu onlar Rusiya türklüyü üçün dəxi ifa ediyordular. Onlar xalqda həm milli duyğuları oyandırıyor, həm də məqasidi-milliyədən olan məsələləri tənvir ediyordular. Türkcə mətbuatın tərviç elədiyiyi məsələləri təhlil edərsək aşağıdakı məvaddi təlxis edə biliriz:

1. Üsuli-cədidə məsələsi, məktəblərdə türkcənin üsuli-sövti ilə tədrisi və mədrəsə proqramına fənuni-cədidənin idxalı.

2. Milli məktəblərin güşad və təsisi. Əvvəlcə mövcud məhəllə, köy və came məktəblərindəki farsiyə yerinə türkcə oxutmaq və əski üsullarla yeni məktəblər güşad etmək:

3. Hökümət məktəblərində türkcənin tədrisini tələb etmək.

4. İdareyi-ruhaniyələrlə övqafi-islamiyyə idarəsinin əhaliyi-islamiyyə tərəfindən müntəxəb üləma və məmürin tərəfindən idarəsi fikrini tərviç eyləmək¹⁴.

5. Müsəlmanlar üçün də sair millətlərdə olduğu kibi nəşri-məarif və ümuri-xeyriyyə ilə mütəvəqqil cəmiyyətlərin təşkili.

6. Bələdiyyə və Duma (Rusiyə məclisi-məbusanı) intixabatında müsəlmanlar haqqında rəva görölən təqyidati-qanuniyyəyə qarşı mücadilə. Bakı, Gəncə və ələlümüm Qafqasiya bələdiyyələrində müsəlman əzai-məclisin nisfindən fəzləsini təşkil edəməzdi.

7. Vətəndaşlıq və əhliyyət haqqını hər cəhətcə müsəlmanlara təşmili ilə hüquqi-siyasiyyə və mülkiyyədə digər vətəndaşlarla müsavi tutulmaq.

1905 sənəsi inqilabından sonra çoxalan mətbuat bu kimi mətalibin tərvici ilə qüvvətli bir cərəyan yaratmışdı. Bu mətalib yalnız qəzetə sütunlarında qalmayıb qismən həyata tətbiq edilmiş, qismən dəxi müxtəlif zamanlarda hökumətə verilən istidalara və ictimailər tərəfindən çıxarılan qərarlara material təşkil etmişdir. Bu məqsədin tərvici üçün ələni və xəfi olmaq üzrə müxtəlif komitələr, cəmiyyətlər və firqələr təşəkkül etmişdir. Bəzən qüvvətli, bəzən zəif bir bünyəyə malik olan bu siyasi üzviyyətlərin başlıca tələbini çarizm üsul-idarəsinin dəyişməsi təşkil etmişdir. Bu cəmiyyətlərdən əksəri bir çox zaman çarizm əleyhində olan ixtilal firqələri ilə təmasda və bəzən də ittifaqda bulunmuşlardır.

1905 inqilabı, inqilabçıların arzusu vəchilə inkişaf edəməyib, irticanın qələbəsi ilə hərəkəti-inqilabiyyə təvqifə uğradı. Bunun üzərinə şiddətli bir irtica başladı. Bu münasibətlə icra olunan təqibat nəticəsində digər rus firəqi-siyasiyyəsi kibi müsəlmanların daha rüşeym halında bulunan cəmiyyətləri dəxi pərakəndə bir hala gəldi. Rusiya cəmiyyətində şovin bir siyasət cərəyanı başladı. Bu cərəyan Balkan müharibəsi əsnasında şiddətli bir sürət aldı. Rus şovinizmi doğrudan-doğruya türk aləminə tövcih olunmuşdu. Rus üdəbasından məruf birisi Balkanlara gedən Səlibi-əhmər heyətini təşyi üçün yazdığı məqalədə “Bir islav, bir xristian varkən türk yaralısına baxmayınız” – diyordu. Bu şovinizm eyni zamanda qeyri-rus olan millətlərdəki cərəyani-milliyi təğziyə ediyordu. Bilxassə türk milliyyətpərvərliyi qabarıyordu. Rus darülfünunda oxuyan Azərbaycan tələbələrinin Kiyevdə toplanan ictimai kəşf və əzası təvqif edilmişdi. “Hilali-əhmər” fəidəsinə yapılan propoqanda bu zamankı hissiyyatın tərvici üçün ən münasib bir vasitə oluyordu. Bakı qadınlarından küpələrini verənlər olmuşdu. Gənc müəllimlər və tələbələr dərslərini ataraq, türk ordusuna könüllü gediyorlardı. Bu zamanda əksəri 1905 sənəsindəki inqilab cəmiyyətlərində təcrübə görmüş gəncərdən mütəşəkkil xəfi bir cəmiyyəti-siyasiyyə vücadə gəliyordu. Bu cəmiyyət Rusiyada yaşayan türkləri hər cəhətcə ruslar ilə müsəvi bir hüquqa malik görmək istiyor, eyni zamanda, bütün Türk və İslam aləminin hürriyyətini dəxi əməli-ittixaz ediyordu. Cəmiyyətin məfkurəsi millətlər arasında tam bir müsəvati-hüquq təsəvvürü idi. Bunun üçün də “Müsəvat” namını almışdı.

Məzkur cəmiyyətin o zaman nə kibi bir ruhla mütəhəsis olduğunu irəə etmək üçün vaxtı ilə “Səbilül-Rəşad” qəzetəsində dərc olunan bəyannaməsindən bir qismini buraya nəql ediyoruz:

“... Biliniz və əgah olunuz ki, bizim yeganə çareyi-nicatımız Türkiyənin istiqlalı və onun tərəqqisindədir. Əgər biz şimdiki də əvvəlki hissizliyimizdən vaz keçməzsək, bu üzdən dünyanın gözü önündə haqq, insaniyyət və milliyyətimizi qəib edib əğyara əcir, təbə və adətən əsirlikdə qalacağımıza şübhə edilməsin...”.

“Cəmi aləm biliyor ki, müharibəyi xilafəti-islamiyyəyə malik olan Türkiyyəyə açan Balkanın kiçik və ufaq hökumətləri deyildir. Zira, şir nə qədər zəif olsa da, çaqqallar və tülkülər ona yaxın gəlməyə cürət edəməzlər. Bu işləri işləyən insaniyyət və İslamiyyət düşməni və “Jandarmi-aləm” ləqəbi ilə müləqqəb olan Şimal ayısı Rusiya hökuməti-müstəbidəsidir ki, hər gün nə qədər ləvazimi-səhiyyə, ətibba, ianələr və könüllü adı ilə bölük-bölük nizamilər (yəni əsgərlər) göndəriyor”.

“Şu saətdə bolqar, serb və qaradağlıların nizami səflərində hədsiz-hesabsız rus zabıtləri və topçuları mübarizə etməkdədir. Osmanlıların məğlibiyyəti haqqında çəkilən teleqraflar həp məculdur. Bu surətlə onlar bir tərəfdən Rusiyadan hərbə gedənlərə cürət vermək, digər tərəfdən də müsəlmanları qorxutmaq istiyorlar. Aləmi-İslamın başına gələn bəlaların əksərinə, bəlkə də həpsinə işbu... və... hökuməti-müstəbidə səbəb olmuşdur. Digər məmləkətlərdəki islam qardaşlarımız can və mal ilə müavinətdə bulunduqları halda, biz Rusiya müsəlmanları nədən bir cəmad kibi donmuşuz!”

“Əlbəttə, müsəlman olan kimsələr, hissi-milliyəti olan şəxslər, beyzeyi-İslami, din və millətini bu qədər düçari-səfalət və giriftari-zillət görünə qeyrəti-milliyə və həmiyyəti-diniyyəsi həyəcana gəlib, Qurani-əzimus-şanın dini-Əhmədi və livai-Məhəmmədinin istiqamət və istidaməti yolunda varid olan (İnnə-llahu əştərə min əl-muminin ənfəsuhum və əmvaluhum bi-ənnə ləhum ... fi səbillullah) ayəyi-vafiyi-hidayəsi müfadınca can və mallarını dəriğ etməzlər. Edənlər xaini-millət və düşməni-din və biqeyrətdirlər”.

III

HƏRBİ-ÜMUMİ VƏ İXTİLALİ-KƏBİR

Hakimiyyəti-milliyə davasının 1905 sənəsi Rusiya inqilabi-səğiri nəticəsində milli məktəb, milli mətbuat və milli cəmiyyətlər təsisinə aid cüzi müsaidələr kibi qazandığı məhsullar vardı.

Doğrudur ki, bu məhsullar cəmiyyət etibarilə çox məhdud, keyfiyyət etibarilə də pək yeni idi. Məmafih bu müsaidələrdən istifadə edən Qafqasiya türklüyü böyük müharibə ərəfəsində və ixtilali-kəbirin partladığı zamanda pək də hazırlıqsız deyildi. Gərçi vəzaif və məqasidi-milliyətinin əzəmət və müşkilatı ilə mütənasib bir təşkilata daha malik deyildisə də, artıq siyasi idrakdan məhrum, arzuyi-millisi təəzzüb etməmiş şəkilsiz bir kütlə halında dəxi deyildi. Həyatını ibraz edəcək vasitələrə malik, diri və yaşamaq istədiyini hiss etdirəcək ziruh bir vücud halında idi.

On sənəlik kiçik bir fasilə, Azərbaycan türklüyünü mütəəddid mətbuata, müxtəlif müəssisələrə, siyasi məhfillərə, xəfi cəmiyyətlərə, zamandan, məkandan anlar münəvvərlərə malik idrak və şüur sahibi bir cəmiyyət halına qoymuşdu.

Bu cəmiyyət, 1914 sənəsində partlayan aləmşümül müharibənin alt-üst elədiyi məfhum və qiymətləri həssaslıqla təqib ediyor, topların gürultusu ilə bərabər qopan “Millətlərin haqqı müqəddəsdir!” nidasını dörd qulaqla dinliyordu. O, müharibə bulunan bütün düvəli-müəzzəmə ricalı ağzından sıx-sıx eşidilən bu şüarın səmimiyyətinə deyilsə də, bu böyük həqiqətin istər-istəməz müzəffər olacağına iman ediyordu. Hərbi-ümumi əsnasında, daha Rusiya inqilabı zühur etmədən, müharibənin qatı sansürü hər yazılanı bilaaman silməkdə, bilxassə türk kəlməsi ilə türkçülük məsləkinə qarşı xəsmənə bir əlaqə göstərdiyi zamanda “Açıq söz” qəzetəsi yuxarıda¹⁵ məzkur imana tərəcəman olaraq yazıyordu ki: “Hər hankı qalib tərəf az-çox sürünclü bir dinclik vücuda gətirmək istərsə, əsrin vicdanları üzərində ən çox təsir icra edən qüvvəti-millət məfkurəsini ehmal edəməz. Bunun

böylə olacağı ara-sıra gələcək sülh haqqında söz söyləyən Avropa mütəfəkkirkərinə də təsdiq olunmaqdadır. Sülhiyyəyə mənsub siyasilərə milliyyət əsasına riayət etməyəcək, millətlərin hüququnu gözlətməyəcək bir sülh müahidənəməsi çox çəkməz yırtılır və sürunclu bir dinclik təmin edəməz!”

“Hüquqi-təbiyyəsi paymal olmuş bir millət baqi qalincaya qədər Avropa müvazinəyi-düvəliyyəsi həqiqi və sürunclu bir sülh üzü görməkdən məhrum qalacağı kibi, kəndi vətəndaşları arasında onu doğmalığ gözdən bir dövlət də həqiqi bir qüvvətə söykənməyəcək (istinad etməyəcək), mütərəqqi və qüvvətli bir təşkilata malik olmayacaqdır”.

“Demək ki, müəyyən bir məfkurəyə və əksəri-əfradınca müşəxxəs bir qayəyi-amala malik olan millətlər, dövlətlər arasındakı münasibətdə əhəmiyyət qazandıqları kibi, dövlətlərin daxili siyasətləri üzərinə də böyük təsirlər icra edəcəklərdir. Bu surətdə ayrı-ayrı millətlər bir millət olaraq yaşaya bilmək üçün hər şeydən əvvəl kəndilərini bilməli, müəyyən fikir və əməllər ətrafında birləşərək böyük bir məfkurəyə, qayeyi-xəyala hədəf olacaq o işıqlı yıldıza sahib olmalıdırlar. Çünki müttəhid bir ruh və müştərək bir qayəyə malik olmayan millətlərlə yeni əsaslar üzərinə qurulacaq həyat hesablaşmayacaq və böylə bir silahdan məhrum qalan cəməətlər kimsəyə söz eşitdirəmiyəcəklərdir!”

Böyük müharibənin Qafqasiya türklüyündə doğurduğu ümid böylə idi. Milliyyət prinsipinin qalib gələcəyinə bağlanmış bir ümid!

Rusiya imperatorluğunun 1917 sənəsində Karpət dağlarında, Lehistan¹⁶ vadilərində və Baltik sahillərindəki o görünməz məğlubiyəti, dünyanı sarmış atəşin hərbi silsiləsinin mühüm həlqələrindən birisini qırmış oldu. Rusiyanı pəncəyi-əsarətində qəhr edən çarizm dəxi bu həlqə ilə bərabər durulmuşdu. Böyük müharibə böyük bir inqilab doğurmuşdu.

Müxtəlif millətlərdən yoğrulmuş 180 milyonluq əzim bir kütləni idarə edən dünyanın ən böyük imperatorluğunda zühura gələn bu ixtilali-kəbir iki dürlü nəticə verəcək, iki mühüm məsələni həll edəcəkdə. Yoxsa kəndi ruhu və kəndi təbiəti ilə təzad təşkil edib kəndisi ilə bərabər Rusiyanı da qəhr edəcəkdə.

1917 inqilabı məhkum siniflərə hürriyyət, məhkum millətlərə də muxtariyyət verəcəkdə.

Inqilabın ilk günləri məclisi-müəssisan intizarı ilə keçiyordu. Məclisi-müəssisan bir an əvvəl toplanacaq, köylülərə topraq, əmələlərə iş, millətlərə də muxtariyyət təmin edəcəkdə. İştə arzuyi-ümumi!

Məclisi-müəssisandan kim nə bəklıyor? İctimalar, qurultaylar, qərarlar, məxtərələr həp bunu təyin etməkdə...

Qafqasiya daxil olduğu halda bütün Rusiya türkləri dəxi bu xüsusu ehmal etmiyorlardı. Bakıda nisanın 15-də ilk dəfə olaraq “qurultay” namilə Qafqasiya müsəlman konqresi toplanıyor. Qurultay hər şeydən əvvəl və hər məsələdən daha qızğın bir surətdə azad Rusiyanın alacağı mətlub şəkli-idarəni müzakirə etdikdən sonra aşağıdakı qərarı çıxarıyordu.

“A – Qafqasiya müsəlman qurultayı milli siyasi məqsədə aid məsələni müzakirə edərək müsəlman qövmlərinin mənafeyini ən ziyadə təmin edən Rusiya şəkli-idarəsinin məhəlli federasyon əsası üzərinə qurulu cümhuriyyət müctəməyini nam olduğunu qəbula qərar verir”.

“B – İslam dinində olan bütün qövmlərin ruhani və mədəni irtibatını nəzərə alaraq, Qafqasiya müsəlman qurultayı bütün Rusiya müsəlmanları üçün vəzi-qəvanin səlahiyyətinə malik ümumi bir idarə təşkilini lazım görür”.

Bu qərar günlərcə davam edən münaqişat nəticəsində bir növ etilaf mühəssiləsi olaraq müttəhidən qəbul edilmişdi. Münaqişə bir tərəfdən türkçülər, digər tərəfdən də islamçılarla sosialistlər arasında idi. Federasyon əsasını müdafiə edənlər türkçülər idi ki, bunlar xüsusi olaraq Azərbaycan üçün dəxi məhəlli muxtariyyət tələb ediyordular. Müarizlər isə yalnız xalq cümhuriyyəti ilə iktifa edib milliyyət məsələsinin həllini məhəlli deyil, mədəni muxtariyyət şəklində təsəvvür ediyordular. Nisanı mütəaqib mayıs ayında Moskvada bütün Rusiya müsəlmanlarının ümumi qurultayı iniqad eyləmişdi. Rusiya türklüyünün bütün əqvamını təmsil edən min mürəxxəsli bu böyük qurultayda şiddətli mübahisə və münaqişələrdən sonra Rusiyanın milli və məhəlli muxtariyyətlər üzərinə qurulu müttəhid xalq cümhuriyyətindən ibarət olması tələb olunmuşdu¹⁷. Bu tələb Rusiya müsəlmanlarının böyük inqilabdan bəklədikləri siyasi əməli tamamilə əyan eyləmişdi.

Nəhayət, məclisi-müəssisan intixabatı əsasında Mavərayi-Qafqas müsəlmanları arasında qate' bir əksəriyyət ehraz edən “Müsavat firqəsi¹⁸ və milli komitələr” listəsi¹⁹ Rusiya federasyonu ilə bərabər, Azərbaycan muxtariyyətini dəxi bir şüar olaraq ortaya atmışdı.

Bakı əhalisinin böyük bir təvəccöhü altında iniqad edən türk ədəmi-mərkəziyyət – “Müsavat” firqəsinin²⁰ eyni aylarda iniqad edən ilk kongresi Rusiya türklüyünün Rusiya şəkli-idarəsi haqqında bəslədiyi əməli aydınlaşdıraraq, Azərbaycan, Türküstan, Qırğızıstan və Başqırdıstan kibi xalis türk məmləkətləri üçün məhəlli muxtariyyət, Volqa nəhri boyu ilə Krım tatarları və Rusiyada yaşayan digər türk qövmlərinə də məhəlli mümkün olmadığı təqdirdə milli muxtariyyət tələb ediyordu.

İştə “Açıq söz”ün 1915-ci ildə hərbi-ümmümidən bəklədiyi hakimiyyəti-milliyə şüarının qələbəsindən umduğu ümidi 1917-ci ildə Rusiya inqilabından bilistifadə ixtifagahından çıxan “Müsavat” firqəsi yuxarıdakı vəchlə təyin ediyordu.

Bu surətlə Azərbaycan türkü cahan müharibəsi ilə Rusiya inqilabından kəndi hürriyyət və hakimiyyəti-milliyəsinin təminini təyid edər bir nəticə bəklıyordu.

İnqilab, imperatorluğun içindən təzyiq edən iki mühüm qüvvənin daşmasından zühur etmişdi. Bir tərəfdən məhrum siniflər, digər tərəfdən də məhkum millətlər haqqlarını istiyorlardı. Köylü torpaq, əmələ iş, velikorus olmayan millətlər dəxi muxtariyyət idarə tələbində idilər.

Inqilab bunların həpsinə hesab vermək məcburiyyətində idi. Fəqət bununla bərabər o, bir də bunların fəvqündə digər bir məsələ ilə dəxi üz-üzə gəlmişdi. Ortada həll olunacaq bir hərbi məsələsi vardı. Çar hökumətinə təvəris edən hökuməti-müvəqqəətə, bilxassə Kerenski hökuməti inqilabı, bir dəfə başlanmış hərbi müvəffəqiyyətlə bitirmək üçün bir vəsilə olaraq qullandı. Xətərnək bir təcrübə yapıldı. Inqilab ordusu Almaniyaya qarşı təcavüzə keçdi.

Bu surətlə bütün ciddiyyət və həməsətini “Zəfəri-nəhai”yə həsr edən inqilab hökuməti bittəb digər əsaslı məsələlərin həllini bir zaman axıra təliq etdi. Əfkari-ümumiyyə inqilabın meydana atdığı “İlhaqsız və təzminatlı sülh, millətlərə təyini-müqəddərat haqqı!” şüarı ilə bərabər, torpaq və əmələ məsələlərinin bir an əvvəl qüvvədən fələ gətirilməsini tələb ediyordu. Halbuki hökumət hər şeyi məclisi-müəssisəyə təviq ediyordu.

Bu təviq bir tərəfdən bolşevizmi, digər tərəfdən də milli cərəyanları təğziyə ediyordu. Bilxassə Kerenskinin Finləndi seymi, Ukrayna radasına qarşı aldığı tövri-təhdid, müsəlman milli alaylar təşkilinə aid müxalifət və Almaniyaya üzərinə icra etdiyi müvəffəqiyyətsiz təcavüz artıq bolşevizmin zühuruna meydan vermişdi.

Petroqrada mühüm günlər keçiriyordu. Vilayətlər qeyri-qabili-təsəvvür bir böhran içində bulunuyordu. Bir tərəfdən əmələ, köylü və əsgər şuraları, digər tərəfdən də milli şuralar təsis ediyordu. Milyonlarca ordu cəbhəni tərk ilə kimsəyə sormadan qeyri-müntəzəm bir surətdə ricət ediyordu. Nəhayət, təşrinə-əvvəl ayı gəldi. Böyük Rusiya məclisi-müəssisəni toplanmaqda ikən hökuməti-mərkəziyyə Kerenskidən bolşeviklərə keçdi. Məclisi-müəssisə həməm ilk cələsəsində Lenin hökuməti tərəfindən qovuldu.

Bolşeviklərin, hökuməti cəbrən əldə etmələri üzərinə Rusiyanın hər tərəfində bir anarşi başladı. Ordu “Evə, evə!” – deyərək cəbhəni tərk etdi. Müsəlləh olaraq köyünə dönən köylü, əsil zadəgana məxsus kaşanələri yağmaya və çiftlikləri talana başladı. Bütün Rusiya müdhiş bir atəşi-ixtilal ilə alovlandı. Velikorusdan qeyri olan vilayətlər anarşi içində bulunan mərkəzdən qorunmaq üçün kəndilərini bizzat idarə etmək sədədinə gəldilər. Ukrayna, Lehistan, Baltik cümhuriyyətləri və Finlandiya Rusiyadan ayrılmış oldu. Kazanda, Ufada, Orenburqda təşəkkül edən milli tatar və başqırd alaylarına istinadən təşkilati-milliyə vücuda gəldi.

Petroqradda bulunan bolşevik hökuməti isə heç durmadan dekretlər (qanunlar) çıxarıyordu. Bu dekretləri ilə o, böyük imperatorluğun başlamış olan inqirazını təsri ediyordu. Bu qanunlara görə köylü mülkədar ərazisini, əmlakını cəbrən zəbt etməyə və istədiyi kibi qullanmaya səlahiyyət peyda ediyordu. Millətlər dəxi istərlərsə Rusiyadan belə ayrılı bilirlərdi.

Bu əsnada Qafqasiyanın vəziyyəti nə idi?

Volqaboyundakı türklər xidməti-əsgəriyyədə bulunduqlarından rus ordusunun inhilalı zamanında milli alaylar təşkil eyləmiş, müsəlman şurayi-əsgəriyyəsinə vücuda gətirmiş və bu sayədə inqilabın ilk günlərində mühüm bir qüvvət təşkil etdikləri halda, Qafqasiya müsəlmanlarının halı pək müşkül idi. Qafqasiya cəbhəsindəki rus ordusu dəxi inhilal ediyordu. Kəməli-sürətlə geriyyə

dönən ordu yollarda təsadüf edən əhaliyi-islamiyyəyə olmaz təhqir və təcavüzatı icra ediyordu. Türkiyə hüduduna yaxın yerlərdə müfsidlər tərəfindən işə olunan bədxahanə xəbərlər üzərinə disiplindən çıxmış saldatlar (rus əsgərləri) yerli türkləri qətli-əməllərlə təhdid ediyordu. “Linç” edilən müsəlmanlar vəqayeyi-ruzmərrə sırasına keçmişdi. Bu hal o dərəcədə şiddət peyda etmişdi ki, Petroqradda bulunan tatar şurayi-əsgəriyyəsi millətdaşlarının himayəsi üçün Qafqasiyaya bir heyət məxsusə ezam etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Tiflisdə Mavərayi-Qafqas komitəsi nam bir heyət icrayi-hökm ediyordu ki, bu komitə Rusiya hökuməti-müvəqqətinin naibi ədd olunuyordu. Petroqradda çarın mövqeyi Duma əzasından təşəkkül edən hökuməti-müvəqqətiyə keçdiyi kibi burada da valiyi-ümumi məqamı, yenə eyni Duma əzasından mütəşəkkil bu komitəyə keçmişdi. Biləxirə mərkəzi hökumət Kerenskiyə keçdiyi kibi Mavərayi-Qafqas idarəsi də türk, gürcü və erməni siyasi təşkilatlarının iştirakı ilə təşəkkül edən Mavərayi-Qafqaz komissarlığına intiqal etdi.

Bolşevik ixtilalı zühur etdikdə Rusiya məclisi-müəssisanına intixab olunan əza daha Qafqasiyada bulunurdu. Bunlar Tiflisdə əqdi-ictima edərək “Mavərayi-Qafqas seymi” namilə bir məclis vücuda gətirdilər. Bu məclis türk, erməni və gürcü mürəxxəsləri ilə bir miqdar rüslardan ibarət idi. Mavərayi-Qafqas seymi həm Rusiyadan baqi qalan Türkiyə-Qafqas cəbhəsinə aid xüsusatı bitirəcək, həm də Mavərayi-Qafqas məmləkətinin hökumət və idarəsini dəröhdə edəcəkdir.

O zaman Bakı əhvalı başqa bir məcrada davam ediyordu. Burası bir sənaye mərkəzi olduğundan əmələ sinfi çox bulunan bir şəhər idi. Əhalisinin üçdə birini əmələ təşkil ediyordu. Bu əmələ əksəriyyəni xaricdən gələnlərdəndir. Rusiyadan gələnləri bilxassə bolşevik fikirləri ilə məşbu idilər. Bunlara İran cəbhəsindən dönən rus əsgərləri dəxi əlavə olunuyordu. Bakı limanındakı əsgəri və ticari bəhriyyə taifəsi dəxi ki, əksərisi rüsdurlar – ayrıca bir ünsüri-ixtilal idi. Bu kibi ənasirə istinad edən bolşeviklər burada qüvvətli bir “Sovet” təşkil etmişlərdi.

Mavərayi-Qafqasiyanın hər tərəfi Tiflisdə təşəkkül edən “Seym” hökumətini qəbul etmişkən, Bakı Soveti bunu qəbul etmiyordu. O, Petroqradda hökumətini tanıyırdı.

Eyni zamanda, Bakıda yeni intixab olunmuş bir bələdiyyə vardı. Bələdiyyə məclisi “Sovet”in əleyhində, “Seymin” lehində idi. Bu cəhətlə də şəhər iki qismə ayrılmışdı. Əmələ qismi “Soveti”, digər qismi də bələdiyyəni tanıyırdı. Yekdigərindən mütəvəhhiş bulunan iki qüvvət istər-istəməz təsadüm edəcəkdə. Fəqət bu zamanın hülulunu nə bu, nə digər tərəf daha təsri etmək istəmiyorlardı. Bir növlə idareyi-məsləhət olunuyordu.

“Seym” ilə “Sovet”dən başqa Qafqasiyada milli şuralar vardı: erməni, gürcü və türk milli şuraları. Bu müəssisələrin sifəti-rəsmiləri yoxsa da, siyasəti-ümumiyyətdəki mövqe və nüfuzları pək mühüm idi. Mavərayi-Qafqasiya müsəlman şurasının mərkəzi komitəsi Bakıda idi.

Vəqayeyi-siyasiyyənin inkişafı irəlində milli şuraların birər milli hökumət şəklini ehraz edəcəklərini pək vazeh bir surətdə göstəriyordu. Yuxarıda söyləndiyi vəchlə rus ordusu inhilal ediyordu. Inhilal edən bu ordunu əvəz edə bilmək üçün Mavərayi-Qafqas Komissarlığının əmri ilə milli alaylar təşəkkül ediyordu. Gürcü

və erməni alayları ilə bərabər, müsəlman alayının təşəkkülü üçün də əmr verilmişdi. Fəqət əvvəlcə də ərz etdiyim vəchlə, Mavərayi-Qafqas müsəlmanları xidməti-əsgəriyyədən müaf tutulduqlarından bu əmrin ifası müşkül məvaneə uğruyordu. Müsəlman alayının təşkili mübahisə və münaqişə halında ikən gürcü və erməni alaylarının təşəkkülü həməən tamam olub bitmişdi.

Nə qədər ki, bolşeviklər mərkəzdə hali-müxalifətdə idilər, vilayətdəki bolşeviklər muxtariyyəti-milliyə əfkarını tərviç edən təşkilata məzahir görünüyordular. Əzcümlə, Bakı bolşevikləri müsəlman hərəkatı-milliyəsinə başqa rus fırqələrindən daha ziyadə təmayül ediyordular. Məsələn, “Müsavət” fırqəsi burjua fırqəsidir deyə, mötədil rus sosialistləri tərəfindən “Sovet”ə qəbul edildiyi halda, bolşeviklərcə menşeviklərlə eserlərə tərcih olunuyordu²¹.

Petroqradda höküməti əldə edər-etməz Lenin bütün cahən müsəlmanlarına xitabən bir bəyannamə nəşr eyləmişdi. Bu bəyannaməsində o, əsarət altında bulunan Şərqə peyğəmbəranə bir əda ilə hürriyyət və istiqlal vəd ediyordu.

Bu, bolşeviklərin daha mövqələrini təmin etmədikləri ilk günlərdə idi. Fəqət bolşevik hakimiyyəti təqviyə bulduqca “söz”lə “iş”in nə dərəcədə təvafüq etmədiyi bir dəfə daha təhəqqüq etdi: “Təyini-müqəddarat haqqı hər kəsin deyil, ərbabi-səyindir” – deyə ortaya yeni təfsirlər çıxdı. “Azərbaycan muxtariyyəti demokrasiyin deyil, xanların, bəylərin, ağalarındır” – deyə iddia dəyişdi. Lenin mərkəzdə mövqeyini möhkəmləndirdikcə vilayətlərdəki “həvarisi” həməən birər mərkəziyyətçi və böyük rusiyaçı şəkil və simasını almaya başladılar.

Türkiyədəki qətl-am, Daşkənd hadisəti-xunini, Kırım faciəsi, Kiyevdəki qanlı vüquat, Kazandakı dəhşət həp bu üzdən hasil oluyordu²².

Azərbaycan muxtariyyəti artıq siyasi bir proqram şəklində meydana atılmışdı. “Müsavət” fırqəsi ilə Mavərayi-Qafqas milli komitəsi bu proqramı təqib ediyordular. Bolşevik fırqəsinin mürəvvici-əfkarı bulunan “Bakinski raboçi” qəzetəsi (Bakı əmələsi) bizimlə yapıdığı bir münaqişədə: “Azərbaycan muxtariyyəti türk burjuaziyasının muxtariyyətidir. Bu muxtariyyətə nə Rusiya burjuaziyası, nə də Rusiya demokrasiyi razı olur. Azərbaycan muxtariyyətini istəyən müsavətçilər nəticədə xarəbazar bulurlar” – diyordu.

Qəribədir ki, “Müsavət” məfkurəsinə qarşı bu sürətlə təhdidkar bir vəziyyət alan bolşevik hökümətinin Mavərayi-Qafqasiya mürəssili Şaumyanın cibində rus işğal ordusundan təxliyə edilən Türkiyə ərazisi üzərində erməni muxtariyyətinin elanına aid Lenin imzasilə mürəssilə bir dekret bulunuyordu²³. Bu dekretlə Şaumyan “əslərdən bəri məzlum erməni millətinin bəklədiyi əməli-milliyəni qüvvədən fəle çıxarmaq” üçün erməni mürəssilə və təşkilatına yardım etməklə müvəzzəf idi. Şaumyandakı bu vəsiqənin təsiri elə olmalıdır ki, bir ay əvvəl Bakı bələdiyyəsində rus məclisi-mürəssiləsinin dağıdan bolşeviklərə qarşı bombalar, metralyozlar saçan “Daşnaksutyun” fırqəsi Bakı “Sovet”i ilə sıxı bir rabitəyə və əsgəri bir ittifaqa girmiş oldu. Şaumyanın təhti-idarəsində bulunan “Bakı əmələ və əsgər soveti” erməni alayları və “Daşnaksutyun” fırqəsinin müavinətini təmin ilə müsəlman təşkilatına qarşı şədiddə bir xətti-hərəkət ittixaz eylədi. Gözləri önündə sərbəstcə

gəzən erməni alayı nəfərlərini görəndə müsəlman xalqı, müsəlman alayının təşkili üçün Tiflisdən göndərilən zabitanın “sovet” zabitəsinə tövqif edildiyinə şahid olunca, bittəb qələyana gəliyirdi. Bu surətlə gündən-günə çoxalan yandırım (məvaddi-ehraqiyyə), nəhayət, bir fəsad qıgılcımı ilə tutuşdu; və 1918 sənəsi martın 17-dən 21-nə qədər davam edən qanlı mart hadisələrinə səbəb oldu.

Bu hadisə ilə bolşeviklər bir çox vilayətlərdə yaptıkları qanlı əməliyyatı Bakıda da tətbiq ediyordular. Əmələ və füqərə hakimiyyəti naminə “Müsavat fırqəsi ilə “Milli müsəlman şurasına” elani-hərb edən “Bakı Soveti” erməni alayları ilə bəliştirək 10000-ə qərib müsəlman qətl etdi. Qətl edilənlər miyanında əksəri əmələ və füqərə sinfindən olmaq üzrə minlərcə qadın, çocuq və silah daşımalarına imkan bulunmayan ixtiyarlar vardı.

Bakı türk milliyyətərvərliyinin mərkəzi idi. Rus partiyası bulunan bolşevik fırqəsi bu mərkəzi dağıtmaq istiyordu. Bu xüsusda o, Rusiyanın türklərə qarşı ənənəvi bir müttəfiqi olan erməniləri buluyordu. Həqiqətən mart hadisəsi əsnasında vüqu`ə gələn qətl, bir sinif mübarizəsinə qətiyyə bənzəmiyordu. Bu, hər hangi bitərəf bir müşahid nəzərində silahi-müdafiədən məhrum müsəlman xalqının amansız bir surətdə təcziyəsindən başqa bir şey deyildir. Toplar, metralyozlar, erməni əsgərinin yaylım atəşləri, aeroplanlar və limandakı bəhriyyə topları həp müsəlman məhləsinə tövcih edilmişdi. Müsəlman məhləsinin başına od yağdırılıyır, cəhənnəm püskürtülüyordu.

Əcəba müsəlmanlığın, türk məhəlləsinin qəbahəti nə idi?

Bu qəbahət rəsmən “Müsavat” fırqəsi ilə “Milli komitəyə” ətf olunuyordu. Halbuki bu iki müəssisənin şu fəsad önünü almaq üçün icra eylədiyi təşəbbüslər, ittixaz etdiyi tədbirlər vəsaiqi ilə müsəbbətdir. Fəqət bir millətə elani-xüsumət etmək bolşevikliyə yaxışmazdı. Bunun üçün də onlar “Müsavati” bəhanə, “Komitə”ni müxatəb tutuyordular.

Fəqət nəticə?.. On min qədər müsəlman əmələ və füqərəsi məqtul... “Təzə pir” məscidi-camenin minarələri mərmilə dəlinmiş, milli təşkilata məxsus “İsmailiyyə” xalq yurdu ilə türk əfkari-ümumiyyəsinin mürəvvici-əfkari bulunan “Açıq söz” idarəxanası və “Kaspi” mətbəəsi yaxılmışdı. Əhaliyi-islamiyyə sıxı bir tədhişə məruz qalmış, bir çox münəvvəran tövqif və həbs edilmişlərdi.

Bu fəci hadisədən sonra Bakı tamamilə Sovet idarəsinə keçmiş, Mavərayi-Qafqasiyadan ayrılmış, Tiflisə qarşı müxasim bir vəziyyət almışdı. Bakının bu süqutu üzərinə Mavərayi-Qafqas müsəlmanlarını təmsil edən Mərkəzi Müsəlman Komitəsi də dağılmışdı.

Bu hadisədən sonra bütün Mavərayi-Qafqas müsəlmanlarının təvəccöhü Tiflisdə iniqad edən “Seym” məclisinə tövcih edildi.

“Seym” məclisində bulunan müsəlman əza məxsus bir fraksion təşkil etmişlərdi. Bu fraksion əvvəlcə sırf məsaili-təşriyyə ilə müvəzzəf ikən, bə`də müsəlmanlara aid bilcümlə məsələləri dəröhdə etmək zərurətində qaldı. “Seym”in müsəlman əzasının xidmət edəcəyi məhəllərdən uzaqda bulunması mövcud müşkülata bir qat daha əngəllər əlavə ediyordu. Bu sırada vüquat bir taqım faciələr ehdasilə vəziyyəti daha ziyadə vəximləşdiriyordu. Mavərayi-Qafqasın Cənubi-Qərbində vüqu bulan qanlı hadisələr nəzər-diqqəti cəlb ediyordu. Əvvəlcə rus

ordusu tərəfindən hər b zamanında işğal olunan türk ərazisi daxilində, sonra da Qars və İrəvan vilayətlərindəki müsəlmanların ermənilər tərəfindən qətli-ama məruz qaldıqlarına aid yekdigərindən daha dəhşətli xəbərlər alınıyordu.

Bir tərəfdən Bakı qətli-amı, digər tərəfdən də İrəvan və Qars hailələrinə məruz qalan Mavərayi-Qafqas müsəlmanlarının o günlərdə keçirdiyi faciələr haqqında bir az fikir hasil etdirmək üçün 15 nisan 1918 tarixli salifüzzikr “Müsəlman fraksiyonu” məzbətəsindən müstəxrəc sətirləri aşağıda qeyd edirik: “Tiflisə gələn rum mühacirləri Qars vilayətindəki müsəlmanların halını böylə təsvir edirlər: Türk ordusu qarşısından ricət edən erməni əsgəri qitələri və müsəlləh erməni qaçqınları rəhgüzarlarındakı müsəlman köylərini yer üzündən silərək hər bir şeyi atəş və qılıncdan keçiriyor və təsəvvürü naqabil bir dəhşət və fəlakətə düçar edirlər. “Qalib” erməni ordusu hərbi qənimətlər, yəni süngü ucuna taxılmış südəmər çocuqlarla keçdikləri yollar üzərində müsəlman qadınlarını çiplaq soyunduruyurlar... rumların rəvayatinə görə bu cəhənnəm əzabını görmüş, çıldırmış qadın və çocuqların ürək parçalayan iniltilərini, ixtiyarların ümitsiz nalələrini dinləmək üçün mafövqəlbəşər bir əzaba malik olmalıdır. Səksən iki köydən fəzlə bir sancaq bu təsviri naqabil fəlakətə düçar olmuşdur”²⁴.

Zəngin Qars vilayətinin, kapitan Movsesyan ilə general Areşovun iqa etdikləri dəhşət və vəhşətlər üzündən vəqe olan xarabisi 1915 sənəsi hərbi-ümumi zamanında rus kazakları tərəfindən yapılan faciəyi unutturmuşdu.

İrəvan vilayətindən gələn xəbərlər dəhşət etibarilə bundan əskik deyildir. “Seym” tərəfindən İrəvan hadisatını təhqiq və fəlakətzedələrə müavinət məqsədi ilə göndərilən heyəti-mürəxxəsə rəisi-vəkili İbrahim ağanın raportuna nəzərən İrəvan vilayətində 211 müsəlman köyü xak ilə yeksan edilib, qaçqınların (mühacirlərin) ədədi yüz minə varıyordu.

Bu hadisələrin təsadüfi deyil, müstəqil Ermənistan qitəsindən milli bir əksəriyyət qazanmaq üçün mürəttəb bir plan üzərinə icra olunduğu təxmin olunuyordu.

Şu surətlə inkişaf edən vəqayenin önünə keçmək, vəsaili-icradan məhrum və əsgəri bir qüvvətə istinad etməyən müsəlman “Seym” fraksiyonunun imkanı xaricində idi. Yapılan təşəbbüslər, bittəb, hadisatın miqyası ilə qeyri-mütənasib, müvəqqət çarələrdən ibarət idi.

IV

QARDAŞ TÜRKiYƏNİN İMDADI

Bolşeviklər Azərbaycan türklüyünün Rusiya ixtilali-kəbiri tərəfindən dəxi elan olunan “təyini-müqəddarat” haqqından istifadəyə qalxdığını, Bakı sokaklarında axıtdıqları qanlarda boğmaq, “İsmailiyyə” binasında yaxılan hürriyyət məşəlini o möhtəşəm binanın ənqazi-vərəmədi altında söndürmək istədilər.

Böylə müdhiş bir cinayəti-tarixiyyə vəqu bulduğu zaman milliyyət fikir və idealını təmsil edən müsəlman məbuslar Tiflisdə idilər. O zaman Tiflisdə iniqad

edən “Seym” məclisi-müştərəkı bər vəchi-məzkur, bir tərəfdən çarizmidən təvarüs edən Qafqasiya cəbhəsinə aid məsailin həlli, digər tərəfdən də Rusiyadan əbədiyyən ayrılaraq elani-istiqlal etmək məsələsini tədqiq və müzakirə etməklə məşğul idi.

Seymdəki müsəlman məbusların bütün hümmətləri gərək cəbhə məsailinin müsəlləhanə bir surətdə təsviyəsi, gərək Qafqasiya istiqlalının bir an əvvəl qüvvədən fələ çıxarılmasına mətuf idi. Çünki Rusiyadan ayrı, müstəqil bir Qafqasiya təsisi üçün bundan daha iyi bir fürsət gəlməyəcəyinə qane idilər. Müstəqil bir Qafqasiya, yalnız Qafqasiya müsəlmanlarının deyil, daima rus təhdidi təhtində bulunan digər İslam məmləkətlərinin dəxi mənafeyi iqtizasından idi. Bakı faciəsi zətən müsəlmanların bu siyasi “cinayətəkar” təmayüllərinə müqabil, bolşeviklər tərəfindən tərtib edilən bir cəza idi.

Bittəb, Bakı Tiflisin müavinətini bəklıyordu. Yalnız Bakı deyil, bütün Azərbaycan azərbaycanlılarının iştirakı ilə təşəkkül edən “Seym” məclisi ilə Mavərayi-Qafqas hökumətinin bu müavinətinə intizar ediyordu. Fəqət, heyhat! Azərbaycanlı “Seym” əzasının yüksək səda ilə bağırib-çağırması Tiflis hökumətinin həqiqi sahibləri olan gürcü menşeviklərinə lüzumunca təsir edəmədi. Gürcüstan daxilindəki bolşevizmi min şiddət və qəhrlərlə basdıran bu əfəndilər Bakıya qarşı quru elani-hərb belə etmək istəmədilər. Gəncə milli müsəlman komitəsinin təşkil etdiyi istixlas ordusuna milyonlarla fişəng, onlarla metralyoz və bir kaç top vəd edilsə də, bu vədlər haqqı ilə tutulmadı. Tiflis mətbuatı isə Bakının Azərbaycan “başı-pozuq” qüvvəti ilə istirdadına qarşı “vəqeyi-irticaiyyə” – deyə protesto etdi. Nəhayət, “türk təhlükəsi varkən bolşeviklərlə müxasim olamayız” – deyə aldıkları bu qərib vəziyyəti əcib izah etdilər.

Bu sırada “Seym”dəki erməni qisminin xətt-hərəkətini izaha ehtiyac varmıdır?..

Müsəlmanların intiqamından, Tiflisin müavinətindən qorxan üsyankar Bakı bolşevikləri əvvəlcə tədafəi bir vəziyyət almışkən bu dəfə cəsarət peyda edərək təərrüzə keçmişlər idi. Başda Amazasp, Avetisov kimi erməni fədailəri və Petrov kimi rus topçuları olduğu halda, Gəncəyə doğru yürüyən bu mütəcaviz qüvvətdən əvvəli-əmrədə Şamaxı mütəzərrər oldu. Əski Şirvanşahların bu qədim paytaxtı bir həmlədə atəşə verilib məşhur tarixi cameyə varıncaya qədər yaxıldı. Yalnız erməni məhəlləsi salamat buraxıldı. Biləxirə, müqabil təcavüz yapan Gəncə qüvayimüdafiəsinin şəhərə girib-çıxması üzərinə salamat qalmış olan bu məhəllə də yandı. Yanmayan yalnız iki kilsə qalıyordu.

Şamaxının düçar olduğu təcavüzə Lənkəran, Salyan, Quba, Nəvahi və Kürdəmir kimi qəza, şəhər və qəsəbələri dəxi məruz qaldı. Bu təcavüzlər əsnasında yaxılan xanimanların, qıyılan irz və namusların, kəsilən qarı-qocaların, yağmaya gedən mal və məvaşinin təsviri qeyri-qabili-təsəvvür bir faciə təşkil edir.

Təhlükə artıq Gəncəyə gəlmişdi. Bir tərəfdən Gəncə təhti-təhdiddə ikən, digər tərəfdən də Qarabağ erməniləri Bakı bolşevikləri ilə birləşmək üzrə bir plan tərtib ediyordardı. Azərbaycanın atəş ilə qılıncdan keçirilməsi planı!

Məluma, Şaumyanın qəzetəsi “muxtariyyət deyil, xarabazar alacaqsınız!” – diyordu.

Böylə bir təhlükə qarşısında milləti müdafiə edəcək yalnız bir Gəncə qalmışdı. Gəncə, öhdəsinə düşən bu ağır vəzifəni təkbaşına davam etdirəməzdi. Müdafiə günləri uzandıqca rişteyi-ümür əldən çıxıyor, bolşevik əlinə keçməyən yerlərdə dəxi şiddətli bir itaətsizlik və anarşi züfur ediyordu.

Bu surətlə həyat təhdid edən bir təhlükəyə qarşı hakimiyyətini qəbul eyləmiş Tiflis hökumətindən laqeydlik görən Azərbaycan əfkari-ümumiyyəsinde pək təbii olaraq bir iman doğuyordu. Bu müşkül vəziyyətdən milləti qurtaracaq yeganə bir çarə vardı:

- Türkiyə!

Ümidlər həp oraya mətuf idi. “O qardaş millət gələcək, bizi düşmən əlindən qurtaracaq!” Xalqın bundan başqa bir ümidi qalmamışdı.

Halbuki məsələ bu qədər də bəsit deyildi. Kəndisini Rusiyadan ayrı, felən müstəqil bir halda idarə etməkdə olan Mavərayi-Qafqas Türkiyə ilə sülh əqd etmək istədiyi halda məqsədinə daha müvəffəq olamıyordu. Türkiyə, Mavərayi-Qafqas hökuməti naminə Trabzona²⁵ gəlmiş, 1914 sənəsi hərbindən əvvəlki Qafqasiya hüdudunun ibqasını istəyən heyəti-mürəxxəsəyə “Brest-Litovsk” müahidənaməsinin²⁶ tamamilə qəbulunu təklif ediyordu. Bu təklifə görə Mavərayi-Qafqas hökuməti vaxtilə türklərdən təzminatı-hərbiyyə müqabil olaraq alınan Qars, Ərdəhan və Batum əlviyyəyi-ülsəsindən sərf-nəzər etməlidir. Bu vilayətləri bolşevik hökuməti Brest-Litovsk müahidəsi ilə tərək eyləmişdir. Vəziyyət bu səfhəyə dönüləncə Trabzon müzakirəti olduqca ciddiləşiyordu. Ermənilərlə gürcülər “hərb etmədən Türkiyəyə təslim olmayız” – diyorlardı. Bir tərəfdən bolşevizm, digər tərəfdən də erməni və gürcü cəngcülüğü arasında qalan müsəlmanlar pək müşkül bir mövqedə bulunuyorlardı. Məmafih əhvalın ciddiyyətini dərk edən Trabzon heyəti-mürəxxəsəsi erməni, gürcü və türk əzasının ittihadı-arası ilə Türkiyə ultimatumunu qəbula qərar vermişkən “Seym” məclisi gürcü menşevikləri ilə erməni daşnaklarının əksəriyyətilə hərbe qərar vermişdi.

Konfrans inqitəə uğramış, hərək başlamış, heyəti-mürəxxəsə Tiflisə övdət etmişdi. Fəqət heyət Tiflisə gəlincəyə qədər hərək də adətə bitmiş, Batum süqut eyləmiş, Qars mühasirəyə alınmışdı.

Artıq təhəmmül etmək mümkün deyildi. Hərb durmalı, sülh əqd olunmalı, Mavərayi-Qafqas istiqlalı rəsmən elan edilməlidir. Yoxsa biz ayrılır, kəndi başımızın çarəsinə baxarız – deyə “Seym”dəki müsəlman əzası son çarəyə təvəssül etmişlərdi.

Yanlışı macərəyə qapıldıqlarını və Mavərayi-Qafqas xalqının böylə bir hərbe qətiyyəni mühəyya olmadığını dərk edən gürcülər dəxi bundan başqa bir çarə qalmadığına qəne oldular. Cəngcu Qeqçikori hökumətini²⁷ iskat edib yerinə sülhcu Çengeli²⁸ kabinəsini gətirdilər. Batumda yeni müzakirət başladı. Çengeli Trabzondakı türk mütəlibatının artmayacağına ümidvar ikən, həqiqət təsəvvür elədiyi kimi çıxmadı. Batum ilə Qarsda təkülən türk qanına İstanbul hökuməti xunbəha olaraq yeni bir taqım ərazi tələb ediyordu. Axısxa, Axalkələk, Aleksandropol²⁹, Sürməli və Naxçıvan qəzaları bu tələbi təşkil ediyordu.

Mavərayi-Qafqas heyəti-mürəxxəsəsi ilə türk heyəti-mürəxxəsəsi Batumda məşğuli-müzakirə ikən, Nuru paşa³⁰ ilə bərabər məiyyətində bulunan bir kaçı zabit

– İran və Qarabağ təriqilə Gəncəyə varid olmuşlardı. O zaman müdhiş bir anarşiyaya məruz, digər tərəfdən də bolşevik təcavüzü ilə təhdid olunan Gəncə Nuru paşanı göydən enmiş xilaskar bir mələk kimi tələqqi etmişdi. Xalqın kəndisinə yapdığı istiqbal Gəncə tarixində görülməmişdir.

Batum müzakirəti bir çox müşkülata məruz qalıyordu. Müzakirə uzanıyordu. Gürcülər artıq Mavərayi-Qafqas hökuməti cüzində qalmayı kəndi hesablarına zərərli görüyor, əl altından Almaniya ilə anlaşıyorlardı. Türkiyə ilə müttəfiqi Almaniya arasındakı ixtilaf gürcülərə böylə bir hərəkətin müfid olacağını təlqin ediyordu. Nəhayət, əmr vəqə oldu. Mayısın 26-sında Gürcüstan, Mavərayi-Qafqasiyadan ayrı kəndi başına müstəqil bir cümhuriyyət təşkil etdiyini elan eylədi.

Gürcülərin Mavərayi-Qafqas federasyonundan çıxmaları üzərinə hökuməti-müttəhidə parçalanmış idi. Bunun üzərinə Seymədəki müsəlman əzası dəxi, gürcülər kimi kəndilərini Azərbaycan şurayi-millisi elan etdilər. İki gün sonra, mayısın 28-də şurayi-milli Azərbaycanın istiqlalını elan və bu keyfiyyəti 30 mayıs tarixli təmimi ilə bütün dövlətlərə bildirdi³¹. Şurayi-milli elanı-istiqlal ilə bərabər Azərbaycan hökumətini dəxi təşkil eylədi. İlk hökumət, Tiflisdə Azərbaycan hərəkəti-milliyəsinin düşmənləri tərəfindən qətl edilən mərhum Fətəli xanın təhti-rəyasətində təşəkkül etmişdi.

Mavərayi-Qafqasiya hökumətinin inhilalı ilə Batumdakı heyəti-mürəxxəsə dəxi bittəb inhilal eyləmiş, onun müqabilində Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan heyətləri münfəridən sülh müzakirəsini idamə etdirmişlərdir. Batumda 4 haziranda dövləti-əliyyə namına ədliyyə naziri və birinci mürəxxəs Xəlil bəy ilə Şərq orduları komandanı və ikinci mürəxxəs Vəhib paşa həzrətləri, Azərbaycan namına Şurayi-Milli rəisi Rəsulzadə Məhəmməd Əmin və xariciyyə naziri Məhəmməd Həsən bəylər tərəfindən bir müxadinət əhdnaməsi imza edildi. Bu müahidənin 4-cü maddəsinə binaən məmləkətin əmniyyət və asayişini iadə etmək üzrə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Türkiyədən müavinəti-əsgəriyyə istəmək haqqı caiz idi.

Azərbaycanın nə kimi müşkülata məruz qaldığını və bu təhlükəli müşkülətdən çıxma bilmək üçün Türkiyənin müavinətinə möhtac olduğunu Azərbaycan mürəxxəsələri Trabzon ilə Batumda türklərlə vəqə olan təmasları əsnasında gərək şifahən və gərək təhrirən anlatmışlardı. Bu kərə Azərbaycan Şurayi-Millisi naminə biz və Xariciyyə Nəzarəti naminə də Məhəmməd Həsən bəy³² salifüzzikr müahidənin 4-cü maddəsinə istinadən Türkiyə hökumətinə müraciətlə qüvayi-ımdadiyyə istədik.

Bütün Azərbaycan xalqının çarçəşmələ bəklədiyi ümidə tərcüman olan bu müraciətimizə Türkiyə heyəti-mürəxxəsəsi həməən müvafiqət cavabını verdi. Fəqət Gürcüstan təriqi ilə gələcək olan qüvayi-ımdadiyyə, Almaniya hökumətinin göstərdiyi müşkülətdən dolayı istənildiyi bir sürətlə yetişəmiyordu. Şərait və vəqayeyi-fövqələdə içərisində elanı-istiqlal edən şurayi-milli Gəncəyə nəql etdi.

Haziran ayının 16-sında əqd eylədiyi tarixi cələsəsində Şurayi-Milli Fətəli xanın ikinci kabinetini təşkil və bütün ixtiyaratını məzkur hökumətə həvalə edərək, əhvali-fövqələdə həsbilə kəndisi tətili-müzakirətlə eylədi. Məclisin bu xüsusda

ittixaz eylədiyi qərar bər vəchi-ati idi: “Azərbaycanın keçirməkdə olduğu müşküləti-daxiliyyə və xariciyyəyi nəzəri-etibarə alaraq, Azərbaycan Şurayi-Millisi bütün hüquq və səlahiyyətini Fətəli xan Xoyski təhti-rəyasətində təşəkkül edən kabinəyə həvalə və məzkur kabinəyi arayı-ümumiyyə üzərinə müstənad bilatəxir məclisi-müəssisan dəvət oluncaya qədər Azərbaycan haqqı-hakimiyyətini kəndi əlində bulunduraraq kimsəyə tərək etməməyə müvəzzəf edir”.

Azərbaycan Şurayi-Millisinin şu surətlə tətili o zaman Gəncədə hüsula gələn bir taqım siyasi mübarizələr nəticəsində hasil olmuşdu. Bu mübarizə məmləkət üsul-idarəsinə aid demokrasi cərəyanlarla aristokrat zehniyyətlər arasında vüquə gəliyordu. Hər tərəfdən düşmən bir qüvvətlə mühat olan məmləkətdə bu kimi mübarizələri bir zamani-müvəqqət üçün bərtərəf etmək lüzumu vardı. Bu lüzum səlahiyyəti-vaseyi haiz bir hökumət təşəkkülü surətilə təmin edilə bilmişdi.

Azərbaycan tarixi-təşəkkülündə vəqayə-mühümmədən olan bu hadisə əsnasında Şurayi-Millinin nə kimi hissiyyat ilə mütəhəssis olduğunu göstərmək üçün rəisi olmaq sifətilə söylədiyimiz ixtitam nitqini qismən buraya dərc ediyoruz:

“...Əvət, əfəndilər, Azərbaycanın müvəqqəti paytaxtı olan Gəncədə naqis də olsa, hakimiyyəti-milliyəyi təmsil edən bir müəssisənin şu sürətlə meydandan çəkilmək məcburiyyətində qalması heç şübhəsiz, demokrasiyanın bir ricəti və qüvəyi-mürtəcenin bir müvəffəqiyyətidir. Bu ricət ağ və pak qüvvətlərə müqabil qara və napak qüvvətləri təqviyə edəcəkdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən göröluncə ilk baxışda bizim halımız Ukraynanın halına pək bənziyor kimidir. Bu hallar bizdə Rusiya məqasidi-inqilabiyyəsinin iflasına dair bir əqidə hasil etdiriyor. Fəqət, əfəndilər! Zəvahirlə qalmıyalım, səthi düşünmiyəlim, pək də məyus olmıyalım. Rusiya inqilabi-əzimi, hər nə deyirlərsə desinlər, qətiyyəni iflas etmədi. Rusiyada inqilab nə yapacaqdır? Bu suala “Böyük Rusiya” fikri ilə məsmum olan rus inqilabçıları nöqtəyi-nəzərindən deyil, inqilabın kəndi təbiətini təhlil edərək cavab verməlidir. Böylə baxılırsa, Rusiya inqilabı məzlum və məğdur siniflərlə məhkum millətləri azad etməlidir. Məğdur siniflər, təqdir edəlim ki, istədiklərindən fəzləsini aldılar. Millətlər isə birər-birər kəsbi-istiqlal ediyorlar. Inqilab dünyanın altıda birini tutan böyük Rusiya yaratmaqları müvəzzəf idi? Qətiyyəni deyildi. İfrata varan sinif hürriyyətləri əlbəttə ki, təqyid olunacaq və mötədil bir şəklə girəcəkdir. Çünki hürriyyətin bu şəkli heç şübhəsiz ki, hürriyyət deyil, bir afətdir. Fəqət, bu yolda yapılacak ricət, əminəm ki, hər halda inqilabdan əvvəl mövcud olan hüdudun ötəsində deyil, bərisində tövqif edəcəkdir. Demək əhval əvvəlkinə nisbətə hər halda iyi olacaqdır.

Əfəndilər! Bən sabiq Rusiya ərazisində güzəran etməkdə olan bu vəqayeyə böylə baxıyorum. Buna görə də hələ ümidlərimlə bərabər yaşıyorum. Biliyorum, əfəndilər ki, Azərbaycan Rusiya inqilabının vəz etmiş olduğu müsbət nəzəriyyələrlə elan etdiyi əqanımı-hürriyyətdən son dərəcədə istifadə edəcəkdir. İştə müstəqil bir Azərbaycan: siyasətən kəsbi-hürriyyət və istiqlal edəcək Azərbaycanda ictimai hürriyyətlər və hüquqi-bəşərə aid düsturlar hər halda müstəbid Rusiya zamanından daha geniş, daha müsaid olacağına şübhə etməm. Hətta, əfəndilər, söyləmək istərəm ki, Azərbaycan Qafqasiyada ən hürriyyətpərvər və inqilabçı təsəvvür olunan Gürcüstandan daha məsuddur. Çünki burada bizim

daxili hüriyyətlərimizə icrai-nüfuz edən və edəcəyi mütəsəvvir bulunan qüvvət yabançı bir qüvvət deyil, öz qüvvətimizdir (Alqışlar). Buradan istiqbal, böyük və şanlı bir millətin müxtəlif şübə və budaqlarını tövhidə doğru gedəcəyi eyni məqsədimizdir (Alqışlar). İctimai və hüquqi hüriyyətlərdə bilfərz qeyb etsək belə siyasətən qazanacaq, təlafiyi-mafat edəcəyiz. Halbuki, Ukrayna və ya Gürcüstan öylə deyildir.

Əvət, əfəndilər! Pək də naümid olmayalım. Tarixin, amali-milliyəmiz nöqtəyi-nəzərindən, müsaid bir zamanında olduğumuzu, türk ittihadı üçün fürsət ələ keçdiyini unutmayalım. Bütün məsaimizi bu hüriyyəti-siyasiyyənin təsbitinə sərf edəlim. Bunun üçün də hər dürlü fədakarlığa amadə bulunalım...”

Yuxarıda müqtəbəs qərarnamə üzərinə Şurayi-Milli tərəfindən məmləkətin idarəsinə müvəkkil olan hökumət bir an əvvəl Bakını istirdad edəcəkdə.

Nuru paşa məyyətinəki ordunun müavinəti ilə az bir zaman içərisində Bakı vilayətindən maədə, bilcümlə Azərbaycanda əmniyyət tamam təmin edildi. Yalnız Bakı ilə həvalisi bolşeviklərin əlində idi. Bunlar ara-sıra xüruç yaparaq təcavüzdə belə bulunuyorlardı. 5-6 aylıq bir fürsətdən bilistifadə bolşeviklər olduqca mühüm bir müdafiə qüvvəti hazırlamışlardı.

Xaricdən, Azərbaycan və Türkiyə qüvəyi-milliyəsi tərəfindən təzyiq olunan bolşevik-daşnaksutyun qüvvəti daxilən sarsılıyır, aralarına nifaq giriyordu. Biləxirə məhsur bulunan Bakıda bolşevik diktaturasına qarşı bir ixtilal zühur və mövqei-iqtidar erməni alayları ilə Bakı limanındaki bəhriyyələrə istinad edən ermənilərlə rüslardan mütəşəkkil bir “Direktuara” intigal ediyor. Bu “Direktuar” ingilisləri Bakıya dəvət ediyor. O zaman İranda bulunan ingilis komandanlığı vaqe olan bu dəvət üzərinə Bakıya əsgər çıxarıyır. Vəziyyət bu şəklə girincə Türkiyədən yeni qüvvətlər cəlbinə lüzum görölüyor. Almanlar isə - yuxarıda zikr edildiyi vəchlə - Gürcüstan tərighi ilə Bakıya gedən Türkiyə qüvəyi-imdadiyyəsini təvəqqüfə uğratıyorlar. Bunun üzərinə Bakının istardadı da eylulün 15-nə qədər gecikiyir.

Nəhayət, qanlı bir müqatilə və ünud bir müqabilədən sonra qardaş xilasına can atan qəhrəman Məhmədcikin türk vəhdəti-tarixində altun hərflərlə qazılacaq bir fədakarlığı ilə Azərbaycan qüvəyi-milliyəsi kəndi paytaxtına giriyor. Altı ay tamam xuni-cigər yeyən əhaliyi-islamiyyəsinin üzü gülüyor. Qurban bayramı kimi məsud bir gündə Bakı təkrar kəndi sahiblərinin əlinə keçiyor.

O zaman biz İstanbulda idik. Vəsəti Avropa dövlətlərinin iştirakı ilə toplanacaq konfransa iştirak üçün digər Qafqasiya Cümhuriyyətləri ilə bərabər Azərbaycan Cümhuriyyətini təmsil edən heyəti-müəxəssə rəyasətində bulunuyorduk. O dövrün hərbiyyə naziri və baş komandan vəkili bulunan Ənvər paşa həzrətləri telefon ediyorlardı:

- Əmin bəy, Bakı alındı!

Bu qısa xəbərin məndə tövlid etdiyi təsiri qabil deyil təsvir edəm. O təsiri hala unutamiyorum.

Bundan bir kaç gün əvvəl Almaniya hökumətinin bir qərarını protesto etmişdik. Almaniya dövləti bolşevik hökuməti ilə Brest-Litovsk müahidəsinə zeyl olaraq³³ yapıdığı bir müahidə mucibincə Bakı vilayətinin ta Kür nəhrinə qədər

ruslara tərkinə riza göstərmiş, müqabilində kəndisinə petrol imtiyazını təmin etmişdi. Ustadımız Əhməd bəyin təbiri vəchilə, bizi bir təngə qaza satmışdı. Bu münasibətlə bizə müraciət edən qəzetəçilərə: “Bakısız Azərbaycan – başsız bədəndir!” – demişdik. Qafası məşhur gilyotin məngənəsində bulunan bir adamın xilasını nasıl bir həyatı-novini isə, Bakının istirdadı dəxi o nisbətdə ecazkar bir vəqiə idi. Həm həqiqətən də öylə idi. Sonra mənhus bir ixtilal nəticəsində məzarları münsi qalan Anadolu Məhmədcikləri Bakıdakı şəhadətləri ilə türklüyə yeni bir siyasi vücud əta ediyordular. Maddətən münsi, fəqət, mənən bütün qəlblərdə mədfun bulunan bu qəhrəman şəhidlər yalnız Bakıdamıdırlar? Naxçıvandan, Qarabağdan, Şamaxıdan, Gəncədən ta Bakıya qədər bir yer varmı ki, orada böylə bir fədakar yatmasın?!...

Əvət, Azərbaycanın hər cəhətində şairin təsvir etdiyi “sarmaşıklı bir məzar” bulursunuz ki, “qızlar, gəlinlər” tərəfindən ziyarətəgah halına qonulan bu məzar, qardaş imdadına qoşan TÜRK məzarıdır.

V

MONDRUS MÜTARİKƏSİNİN QAFQASIYADAKI NƏTAYİCİ

Tarixin daha başqa cilvələri varmış.

Türkiyə, Mondrus mütarikəsini əqd etmək məcburiyyətində qaldı. Biz də bəklədiyimiz konfransın iniqadını görmədən geri dönüyorduk. “Yürük vaporu” şimaldan şiddətlə əsən müxalif bir ruzgara qarşı boğazdan çıxıyor, bizi Batuma doğru götürüyordu. Təşrini-əvvəl sonlarına doğru Bakıda idik. Hənuz sevinən simalarda dərin bir əndişə görünüyordu. Türk ordusunun gedəcəyi, ingilis ordusunun gələcəyi xəbəri hər kəsi müztərib ediyordu.

Əcəba nə olacaq? İngilislərlə bərabər rus ordusu, erməni məfrəzələri dəxi bərabər dönəcəklər, kim bilir əhalidən nə kimi intiqam alacaqlar?

Nuru paşadan Ənzəlidə bulunan müttəfiqin qüvayi-əsgəriyyə komandanı general Tomson Mondrus mütarikənaməsi mucibincə bir həftəyə qədər Bakının, bir aya qədər bütün Qafqasiyanın təxliyəsinə tələb ediyordu. Nuru paşa, kəndisinin Azərbaycan xidməti-əsgəriyyəsinə keçdiyini irəli sürərək, Bakıda qalmaq təşəbbüsündə bulundusa da, faidə vermədi. Tomsonun ultimatumu qəti idi. Başqa heç bir təvil və təsvirə imkan buraxmıyordu. O zaman məqami-sədarətdə bulunan Tofiq paşanın bir teleqrafı gəlmişdi. Bu teleqrafda mütarikənin maddeyi-məxsusəsi ehkamınca Osmanlı əsgərlərinin Azərbaycanı təxliyə etmələri zərurəti xəbər veriliyordu. Ana vətəni müşkülata soxmaq istəməyən zabitan İstanbuldan gələn əmrə təbəiyyət etmək qərarını tərcih ediyordular.

Bakının istirdadından sonra Şurayi-Milli təkrar toplanmışdı. 16 təşrini-sani məmləkətin bəzi əqsamı ilə Şurayi-Millidə bulunmayan milli əqəliyyətlərə dəxi müməssillərini göndərmək üçün Şurayi-Milli yeni bir qanun vəz ediyordu. Bu qanuna görə 120 məbusdan mütəşəkkil bir məclis toplanacaq, yeni təhəddüs edən əhvəla müvafiq müştərək bir hökümət təşkil edəcəkdə.

Unudulmayacaq ağır bir gün, təşrini-saninin 17-si. İngilis bandirəsi ilə çar Rusiyasının bayrağını hamil olan filo Bakı limanına yanaşıyordu. Bir az əvvəl

Bakıdan ricət edərək Ənzəlidə təhəşşüd edən bu qüvvətin Bakıda oturmaqda olan Azərbaycan hökumətinə qarşı alacağı vəziyyət nə olacaqdı? – bəlli deyil.

Türk ordusu çəkilməmiş, Azərbaycan qitəati dəxi yox. Çünki gələn komandanlıq Azərbaycan qitəati deyə əsgər tanımıyor. Azərbaycan əsgəri naminə müntəzəm bir qüvvət zətən yox kimi idi. Komandan Nuru paşanın o zaman Şurayi-Milli rəisi sifətilə mənə yazdığı bir məktubdan anlaşıldığı vəchlə yekunu ancaq 1500 kişidən ibarət olan Azərbaycan əsgərinin toplu olaraq bir yerdə bulunmayıb məmləkətin müxtəlif nöqtələrində durduğu anlaşılıyordu. Azərbaycan hökumətini bu gün Bakıda təqviyə edən qüvvət yalnız 500 kişilik bir milis (polis) nəfərlərindən ibarət idi. Fərzən, qüvvət olsa belə, Almanıyanın, Türkiyənin təslim olunduğu bir qüvvətə qarşı Azərbaycanın hərbi açması bittəb əqlə belə gəlməzdi. Binaənəleyh məsələ yalnız diplomatik vəsilələrlə həll ediləcəkdə.

Üç gün əvvəl surəti-məxsusədə göndərilən heyətə³⁴ ingilis komandanının son sözü bu olmuşdu ki: “Bizim bildiyimiz, Azərbaycan xalqının arayı-ümumiyyəsidən doğma bir cümhuriyyət yoxdur. Yalnız türk komandanlığının intriqası ilə təşəkkül etmiş bir hökumət var. Madam ki, siz bunun əksini iddia ediyorsunuz, o halda gəlin, məhəllində tədqiq, ona görə də qərar veririk”.

Bu “qərara” mütəvəkkilənə intizar edən Azərbaycan hökuməti ingilis komandanlığına verdiyi notada müttəfiqlərin şu surətlə Azərbaycan torpağına vürudunun Azərbaycan istiqlal və təmamiyyəti-mülkiyyəsinə müxəll olmayacağı ümidini dərməyan ediyordu.

17 təşrini-sanidə iki Bakı vardı. Məhzun müsəlman Bakısı ilə məmnun xristian Bakısı. Şəhər üzərində rus Biçeraxov qitəatına mənsub aeroplanlardan bəyannamələr saçılıyır, bu bəyannamələrdə rus vətəndaşları Bakının təkrar ana Vətənə iadəsi ilə təbrik olunuyorlardı.

“İxrac” bilahadisə icra edildi. Azərbaycan bayrağı ilə müzəyyən köprüyə çıxan Tomsonu Xariçiyə Naziri müavini salamladı. Müqabilində Tomson kəndisini hərbi-ümuminin xitamı və sülhü iadə etmək üzrə bulunduğu ilə təbrik etdi.

İki gün sonra komandanlığın əhaliyi-islamiyyəni məyus edəcək bir bəyannaməsi nəşr olunuyordu. Bu bəyannamədə Biçeraxov bəyannaməsində olduğu kimi “qalib etilaf ordusunun məmləkətə dönmədən əvvəl zəfəri-müştərəkə bunca xidmətləri dəyən fədakar rus xalqına ədai-dinşükran etmək vəzifələrindən olduğu və bu vəzifənin iflası üçün Rusiyadan qoparılmış Qafqasiyanın düşməndən təxliyyəsi üçün Ufada təşəkkül edən rus hökuməti ilə biletilaf buraya gəlindiyi” anladılıyordu.

Böylə bir bəyannamənin təsirinə, bir də ingilis ordusu ilə bərabər gəlmiş Biçeraxov qitəati erməni məfrəzələrinin şəhərdə ehdas etməkdə olduqları hadisələr və əhaliyi-islamiyyəyə qarşı taqındıqları təhqiramiz hərəkətlər dəxi təsəvvür ediliyorsa, o zaman nə kibi saatlar yaşanmaqda olduğu kəndi-kəndinə anlaşılır. Türkcə yazılı lövhələrin qırıldığına, Azərbaycan bandirəsinin təhqirata məruz qaldığına, boşuna tufəng atılaraq müsəlmanların hər vasitə ilə təhqir və təcavüzə məruz qaldıqlarına aid vaqəələr həməən önünə keçilməz bir fəsad törətmək üzrə idi.

Bakı böylə əndişnak günlər keçirməkdə ikən daha bir kaç gün kəndisi ilə bərabər bulunan türk komandanlığını, Gəncə həzin bir təəssürlə təşyi ediyordu.

VI MƏCLİSİ-MƏBUSAN VƏ İCRAATI

Böylə bir müşkül vəziyyət içərisində Azərbaycan Şurayi-Millisi hökumətin əsaslarını təqviyə etməklə məşğul idi.

Kanuni-əvvəlin 17-sində Azərbaycan məclisi-məbusanı açılıyordu. Böyük bir cəmiyyətin hüuru ilə açılan məclisdə söylənən nitq xitamında Azərbaycan bayrağına xitabən söylənən “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz” şüarı həyəcanlı və sürəkli alqışlarla qarşılanaraq yeni bir həyata giriliyordu.

Fəqət, nə vəxim və nə müzləm bir vəziyyət içərisində?!

Bir tərəfdən müttəfiq komandanlığın nüfuzilə qaim müsəlləh bir qüvvət ki, Azərbaycan deyə bir mövcudiyət tanımıyor. Dıgər tərəfdən də xalqın arzu və iradəsindən qüvvət alan bir hökumət ki, müntəzəm bir əsgəri qüvvətə istinad etmiyor. Müttəfiq komandanlıqla həmahəng bulunan rus təşkilatı ilə firəqi-siyasiyyəsi olmaz dərəcədə şımarmış, son dərəcədə cəsarət almışlardı. Azərbaycanlılara “Elan etdiyiniz istiqlaldan istinkaf ediniz də, sizin üçün şəfaət edəlim!” – diyorlar və müvəqqədən təşkil edəcəkləri hökuməti-məhəlliyədə azərbaycanlılara binnisbə daha mühüm bir mövqe təmin edəcəkləri lütfünü də ayrıca əlavə ediyorlardı. Erməni təşkilatının xüsümət və inadı isə daha bariz idi. Bu qədər müşküləti-siyasiyyə müvacihəsində Azərbaycan ricali üçün müvazinəyi-qaib etməyib də istiqlal əsası üzərində sabit qalmaq və bu babda mətanət göstərmək həqiqətən də müşkül idi. Bu müşkülət müvacihəsində istiqamətlərini 360 dərəcədə dəyişənlər vardı. Milliyyətpərvərliklərinə şübhə edilməyən bəzi zəvati-möhtərəm belə hasil olan vəxaməti anlamaq üçün “istiqlaldan istinkaf” təklifini tədqiq etmək zəfınə düşdülər. Bərəkət versin ki, hökumət başında duran Fətəli xan ilə Şurayi-Milli əksəriyyətinə təşkil edən Müsavat firqəsi rüesası ilə sol cinah qrupları böylə bir panikdən məhfuz qaldılar. “Ruslar, ermənilər məclisi-milli nizamnameyi-əsasiyyəsinə görə hökumətdə iştirak edə biliyorlar. Bundan fəzlə şəraitə qətiyyə qəbul edəməyiz” – dedilər, müvəffəq də oldular.

Məclisi-məbusan təşəkkülünü mütəaqib hökumət təşkili təkrar Fətəli xana tövcih edildi. Fətəli xan kabinəsi təşəkkül edərək bəyannaməsini oxudu və məcliscə etimad qazandı. Bunu mütəaqib düvəli-müttəfiqə komandanlığı namına general Tomson 18 kanuni-əvvəl 1918 tarixilə nəşr eylədiyi bəyannaməsində “Fətəli xanın təhti-sədarətində koalision Azərbaycan hökuməti təşəkkül etdiyindən müttəfiqlər komandanlığının Azərbaycan daxilində yeganə məşru bir hökumət olmaq üzrə bu hökuməti tanıyacağını və ona məzahirəti-tammədə bulunacağını” ümumə elan ediyordu. Komandanlığın ilk bəyannaməsini müxəll olan bu ikinci bəyannaməsi Bakı mühitində böyük bir inqilabi-əfkara mucib oldu. O vəqtə qədər komandanlığın mədihəxanı bulunan rus və erməni mətbuatı şimdiki, bir gün əvvəl

təbcil etdikləri məqama şətm və küfrlər yağdırmağa başladılar. Azərbaycan məqasidini müdafiə edən müsəlman mətbuatı isə bittəb, komandanlığın bu hərəkətini təqdir və sitayişlərlə qeyd ediyordu.

Rus təşkilatları bu vəziyyətə yalnız qəzetə nəşriyyatı ilə müqabilə etməklə iktifa etmədilər. Müttəfiq komandanlığı əleyhinə bir taqım tərtibatı-inqilabiyyəyə dəxi təvəssül etdilər. Bunun üzərinə ön ayaq olanlardan bir kaç adam tövqif edildi və Ənzəliyə sürüldü. Bu vəqə üzərinə Bakıda bulunan rus və erməni əmələsi tətili-işğal etdi. Elektrik mərkəzinin başlıca əmələsi xristian olduğundan bunların tətili-işğalı ilə bütün həyat durmuş oluyordu. Bu hadisə müəssir oldu. Məhbuslar iadə edildi. Əlavə olaraq mətbuatın kontrolu dəxi rus təşkilatının tələbi üzərinə Azərbaycan hökumətinin səlahiyyəti xaricində tutuldu.

Digər bir vəqə üzərinə təkrar eyni təşkilat tərəfindən ikinci bir tətili-işğal təşəbbüsü vaqe oldu. Bu təşəbbüs qismən də Azərbaycan hökuməti əleyhinə tövcil edilmişdi. Məqsəd, hökumətin zəfini isbatla müşkülət tövlid etməkdən ibarət idi. Fəqət, bu dəfə müsəlman əmələsi “Müsəvat” firqəsi tərəfindən lüzumi dərəcədə təşkil edilmişdi. Müsəlman əmələ bu dəfə xristian əmələ ilə təşriki-məsaidə bulunmadı. Vaqe olan tətili-işğal təklifini protesto etdi. Digər tərəfdən də hökumət tədabiri-qətiyyə ilə elektrik mərkəzini işlədə bildi. Düşünülən zərbə boşa getmişdi. Bu vəqədən sonra hökuməti-milliyənin siyasi vəziyyəti rəsanət peyda ediyordu. Bu hadisənin nətəyici-feliyyəsinə birisi polis müdiriyyətindəki əcnəbi komissarlığının ilğası, digəri də mətbuat kontroluna aid haqqın təkrar hökumətə iadəsi idi.

Hökumət bununla iktifa etmiyordu. Komandanlığa verdiyi notada “səlahiyyəti-hüquqiyyəsi komandanlıqca tanınmış bir Azərbaycan Biçeraxov ordusu ilə asayışı-ümumiyyəyi müxəll olmaqdan başqa bir fəidəsi mütəsəvvir bulunmayan erməni məfrəzəsinin Bakıda bulunmalarına bir səbəb olmadığını bəyanla məzkur qitəati-əsgəriyyənin bir an əvvəl Azərbaycandan uzaqlaşmasını” tələb eylədi. Bu nota üzərinə Biçeraxov alayı aldığı 48 saatlıq bir möhlət zərfində Bakını tərkə məcbur olduğu kimi, erməni məfrəzələrinin inhilalı dəxi təqərrür etdi.

İngilis komandanlığının ilk vürudunda gördüyü tədbirlərdən birisi də liman idarəsi ilə müəssisəti-maliyyə kontrolunu kəndi əlində bulundurması idi. Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə bu iki qeyd dəxi rəf edildi. Hökumətin təşəkkülünü mütəaqib o zaman Versalda toplanacaq sülh konfransına³⁵ iştirak üçün bir heyəti-mürəxxəsə təşkil edildi. O zaman müxtəlif qrupların təlifi-beyn və hətta nazlanmalarına belə cümhuriyyətin yeganə qüvvətini təşkil edən cəbhəyi-milliyə vəhdəti naminə fəvqəladə əhəmiyyət veriliyordu, bunun üçün də heyəti-mürəxxəsə əzası hökumət tərəfindən deyil, bütün cərəyanları təmsil etmək üzrə fələn məclisi-məbusan tərəfindən intixab və rəsmən hökumət tərəfindən ezam edilmişdi³⁶. Bu heyət Azərbaycan mövcudiyyətini məmaliki-əcnəbiyyədə tanıtmaq, hüquqi-milliyə və istiqlalını müdafiə etmək və sülh konfransında kəndisini təmsil eyləmək vəzifələri ilə səlahiyyətdar edilmiş idi.

Heyət, komandanlıq tərəfindən göstərilən təshilat üzərinə Azərbaycan istiqlalını beynəlmiləl bir sahədə müdafiə etmək məqsədilə Bakıdan yola çıxdı.

Möhtərəm qare görüyor ki, ordusuz bir hökumət qurulmuşdur. Həm həqiqətən də öylə idi. Vəqayeni nəql etdiyimiz bu dəmlərdə Bakıda Azərbaycan ordusu bulunmuyordu. Çünki komandanlıq Mondrus mütarikənaməsini yalnız Türkiyə ordusuna deyil, Azərbaycan qitəatına da təşmil ediyordu. Bunun üçün də hərbiyyə naziri Səməd bəy³⁷ Bakıda deyil, əksəriyyəni Gəncədə bulunuyor, ilk Azərbaycan alayını təşkil etməklə məşğul bulunuyordu. Nəhayət, Gəncədə təşəkkül edən bu alayın Bakıya vüruduna dəxi müvəffəqiyyət hasil oldu. Hökuməti-milliyə zamanında Bakının yaşadığı ən səmimi sevinc günlərindən birisi də bu idi.

İngilislərin Bakıya vürud etdikləri gün, nəşr etdikləri bəyannaməyə rus və erməni təşkilatının cəsərət və füzulluqları zəminə olduğunu görüncə ilk həmlədə bütün tuzları təslim etmək istəyənlərin on gün sonra nə bihudə qorxuya düşdükləri 1919 sənəsi 5 nisanda (Azərbaycan ordusunun Bakıya vürud etdiyi gün) kəşf edildi. Fərzən bütün Şurayi-Milli o qorxu ilə mütəhəssis oldu, ehtimal ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti heç təsis edilmədən məhv olub gedəcəkdə. Bittəb ingilislərin bu hərəkəti azərbaycanlıların qara gözlərinə aşiq olduqlarından irəli gəlmiyordu. Zatən eşqin bir siyasət amili olduğu dastani-zamanların ibtidailiyi ilə bərabər, çoxdan əfsanəyə qarışmışdır. Burada eşq deyil, siyasi və iqtisadi mənfəətlər vardır. Bakı petrolunun müstəqil Qafqasiyalı bir hökumət əlində bulunması və ələlümum Qafqasiyanın Rusiyadan ayrılması ingilislərin işinə gəliyordu. Azərbaycan da bu keyfiyyətdən istifadə etməliydi. Hökuməti-milliyənin diplomasi müvəffəqiyyətləri bununla izah olunuyordu.

Yenidən bir hökumət quracaq qədər əzim və məsuliyyətli bir iş qarşısında qalan Azərbaycan münəvvəranının iqtiham eylədiyi müşküləti tamamilə təqdir edə bilmək üçün Azərbaycan qitəsinin digər Rusiyadan ayrılan qitələrə nisbətə çarizm tərəfindən nə kimi məhrumiyətlərə məruz qaldığı zikr edilməzsə, qarelər əhvalı kəmalilə təqdir edəməzlər.

Azərbaycan, məmaliki-islamiyyə ilə həmhüdəd bir türk və müsəlman vilayəti idi. Çarizm bu kibi vilayətlərini daima şübhə altında bulunduruyordu. Hərbi-ümumidən əvvəl Qafqasiya valiyi-ümumisi vilayətin xristian əhalisindən əmin ikən, müsəlmanlar arasında hərəkəti-iftiraqcuyananın zəmin bulacağını təxmin ediyordu. Çar hökuməti hüdəddə bulunan müsəlman vilayətlərini rüşdü kəmalə erdirəcək təşəbbüsdən bilxassə məhrum bulunduruyordu. Xidməti-əsgəriyyə alınmamaqla zahirdə kəndisinə bir sühulət göstərilmiyordu. Fəqət, batində sədaqəti daima şübhə altında olan bu xalqa silah verilmək istənilmiyordu. Bu vasitə ilə əsgərlik xassəsini unudacaq millət, hər bir ehtimala qarşı qeyri-müntəzəm bir qüvvə təşkil etməklə, mütəsəvvir bulunan xətərin ehtimalı azalıyordu.

Qonşuları ermənilərlə gürcülər mükəlləfiyyəti-əsgəriyyədə bulunduqlarından müdafiəyi-nəfs üçün əsgərliyin əsri üsulları ilə aşına bulunuyorlardı. Halbuki müsəlmanlar təşkilati-əsgəriyyəcə xanlıqlar dövründəki üsuli-müdafiələrini belə unutmuşlardı. Xristian generallar, miralaylar məbzul ikən, azərbaycanlı bulunan zabitləri barmaqla saymaq qabildir. Zabitə məmuriyyətinə bir qəza qaimməqamı rütbəsinə bulmaq azərbaycanlı bir müsəlman üçün nəvadirdən ədd olunuyordu.

Məhakimi-əde məmurlarına gəlincə, mütərcimlikdən yuxarı bir müsəlman məmura təsadüf olunmazdı. Ordu təşkili xüsusunda Azərbaycan Rusiya ənqazı üzərində təşəkkül edən cümhuriyyətlərin həpsindən qeyri-müsaid bir vəziyyətdə idi. Rusiya türklərindən xidməti-əsgəriyyəyə alınanları yalnız Volqaboyundakı türklər idi. Vəziyyəti-coğrafiyyələrini etibarilə Rusiyadan ayrılmaqlarına ehtimal olunmadığından bu vəzifəyə alınmışlardır. Türküstan ilə Qafqasiya müsəlmanlarından isə əsgər alınmıyordu. Bu üzəndən ordu təşkili azərbaycanlılar üçün pək müşkül bir iş oluyordu. Fərzən, Rusiyadan ayrılmış Ermənistan və yaxud Gürcüstan hökumətləri nəşr eylədikləri bir əmrnamə ilə filan sənəsində rus ordusunda xidmət eyləmiş nəfər və zabitanı silah altına dəvət edincə, on gün sonra yeni hökumətin ilk əsgəri kadrosunu təşkil edən, hər büzərb görmüş, barıt qoxumuş bir qüvvət vücuda gəliyordu. Azərbaycan isə bundan məhrum idi. Məluma, ordunu ordu edən zabitanıdır. Bu xüsusda dəxi Azərbaycan məhrumiyyəti-tammə içində idi. Rusiya ordusunda xidmət eyləmiş zabitan pək məhdud idi. Təşkil olunan qitəət azərbaycanlı deyil, sadə müsəlman alay komandanı bulmaqda sıxı müşkülət çəkiliyordu. Baltik sahili hökumətlərindən-yanılmıyorsa, Estoniya Cümhuriyyəti bolşeviklərə qarşı yapıdığı istiqlal müharibələrindən birində verdiyi minə qədər tələfatdan yarısı zabitan idi. Bu zabitanın həpsi əskidən rus xidmətində bulunub, əksəri erkani-hərbdən nəşət etmiş estoniyalı zabitlər idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti isə 500 deyil, kəndi cinsindən 50 zabit belə bulmuyordu. Bunun üçün də Azərbaycan ordusunda beynəlmiləl bir zabitan heyəti vardı. Ordunun bütün siqləti kiçik zabitan öhdəsində idi ki, bunlar da ələləcələ, daha Nuru paşa zamanında təsis olunan Gəncə məktəbi-hərbiyyəsindən yetişmə fədakar Azərbaycan gəncləri idi. Bunlar, şübhəsiz, Vətən və millətpərvər idilər.

Müşkülət yalnız ordu təşkilatı ilə qalmıyordu. Hökumətin digər xüsusatını idarə etmək üçün dəxi azərbaycanlılar kafi miqdarda mütəxəssis məmurlar bulamıyordular. Çarizm kəndi hökumət makinasına müsəlman məmur almazdı. Bu xüsusda qonşularımız gürcülərin mövqeyi daha müsaid idi. Vaxtilə Qafqasiyanın əksər teleqraf, şemindofər və poçta kimi məmuriyyətlərində gürcülər çox istixdam olunuyordu. Zabıtə, ümuri-mülkiyyə, maliyyə və ədliyyə kimi xüsusatda müsəlmanlar heç dərəcəsində idilər.

Ermənilərin kilsə məktəbləri, gürcülərin əsil zadəgan təşkilatına məxsus məkatibi-milliyələri sənələrdən bəri erməni və gürcü maarifini təmin etməkdə ikən müsəlmanlara böylə bir imtiyaz verilmıyordu. Milli maarif yalnız xüsusi məktəblərdə oxunan əski üsul, məscid “məktəbxana”larına münhəsir idi.

Bələdiyyələrdə dəxi müsəlman əhalisinin hüququ məhdud idi. Əksəriyyəti müsəlmanlardan olan Bakı və Gəncə kimi şəhərlərdə bərmucibi-qanun bələdiyyə əzasının nisfi xristian olmaq zəruri idi.

Bütün bunlar yeni hükumət qurulduğu zaman, bittəb, mənfi təsirlərlə hiss olunuyordu. Buna 1918 sənəsindəki kommunizm təcrübəsilə bərbad bir hala gəlmiş qocaman Bakı petrol ocaqlarının təkrar hali-təbi`isinə gətirilməsi kimi müşkülət əlavə ediniz.

Çarizm zamanında vilayət mərkəzi-ümumiyyəsi Tiflis idi, Mavərayi-Qafqasa aid bütün müəssisəti-mərkəziyyə, əsgəri depo və çəhavuzlar həp burada

idi. Mərkəzini Bakıda quran Azərbaycan hökuməti bu müəssisəni yenidən etmək məcburiyyətində idi. Bakı yalnız dünyanın ən zəngin və cəlb edən petrol mənbələrinə malik deyildir, Kaspi dənizinin ən mühüm bir limanına da malikdir. Burası İran, Türkiyə və Rusiya ilə Avropanı birləşdirən mühüm bir ticarət mərkəzidir. İkinci bir İstanbuldur. Bakı limanında vəqayə-i-ixtilaliyyətdən dolayı, atili-dövrən mühüm bir ticarət filosu var idi. Bu filonu yarın üçün mühafizə etmək və onun üçün də təfəssülünü barındırmaq, idarə etmək lazım idi.

Ortada bu qədər təşkilati-idari müşkülətlər varkən Rusiya ictimai şüurları ilə qızğın və hadd bir rəddə gəlmiş ərazi məsələsi, əmələ məsələsi kimi hər zaman iştial edə biləcək və bir an əvvəl həllini istəyən əsaslı islahat məsələləri dəxi mövcud idi. Bu qədər idari, ictimai, siyasi, əsgəri və iqtisadi məsələ-daxiliyyə ilə bərabər, bir tərəfdən ermənilərlə münazifih olan hədd məsələsi, digər tərəfdən də Denikin ordusu kimi bir rus təhlükəsinin təhdidi altında bulunan Azərbaycan, hökumət təşkilatına başlıyordu. Bu halda, Azərbaycan hökumətinin xalqın etimadı və firqələrin ittihadından başqa bir zəhir və müavini yox idi.

* * *

Bundan sonra cərəyan edən vəqayenin əsəbini sərahətən anlaya bilmək üçün məclisi-milliyənin nə kimi firqələrdən təşəkkül edib də müxtəlif vəqayəyə qarşı nə kimi bir vəziyyət aldığı bəzə vəchi-ixtisar ərz etmək zərurətini hiss edirik.

Məclisi məbusan 85 məbusandan ibarət idi³⁸. Bundan 10 erməni, 5 rus, 5-i də müxtəlif millətlərdən olmaq üzrə 20-si qeyri-müslim olub, mütəbaqi 65 əza kamilən islam və bir kaç zətdən maəda, təməmilə türk idi. Firqə etibarilə, məclis şu surətlə inşia edirdi: “Müsavət” firqəsi – 27, Müsavata iltihaf edən bitərəf qrup – 6, “İttihad” firqəsi – 11, Sosialist bloku – 10, Əhrrar firqəsi – 7, Müstəqilə-əfkar – 3.

“Müsavət” firqəsi məfkurə etibarilə milliyətpərvərlikdən doğma, türkcülük məsləkinə qail bir firqədir. Daha müfəssəl ismi: Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Müsavat firqəsidir. Azərbaycan Çümhurriyyətinin ələmdarıdır. Bu şüarı ilk dəfə ortaya atmaq və onu yalnız əcnəbilərə deyil, bir qism azərbaycanlılara qarşı dəxi müdafiə etmək etibarilə Müsavat birinci Azərbaycan istiqlal firqəsidir. İctimai nəzəriyyəsinə görə xalqçılıq məsləkinə sadıq, radikal – demokrat bir proqrama malikdir. Heyəti-vükəla rəisi Nəsib bəy³⁹ bu firqənin müəssislərindən idi.

Bitərəf qrup – ali təhsil görmüş bir kaç münəvvəran ilə burjua sinfinə mənsub zəvatdan ibarət olub, firqəyə girmədən qrup halında “Müsavət” firqəsi ilə siyasəti-ümumiyyə üzərinə müttəhid bulunuyorlardı. Heyəti-vükəla rəisi mərhum Fətəli xan bu qrupa mənsub idi.

“İttihad” firqəsi əvvəlcə “Rusiyada müsəlmanlıq” namilə təsis etmişdi. Rəsmi məfkurəsi İttihadi-İslam idi. Firqənin rəyasətində Türkiyəcə məruf Qarabəyov Qara bəy bulunuyordu.

Sosialist bloku qismən sosial-demokrat (məşəvik), qismən də xalqçı sosialist məbuslarından təşəkkül edirdi. Birincilərin rəisi Ağaməli oğlu Səmədağa, liderləri Əbilov İbrahim bəy⁴⁰, ikincilərininki – Arslan bəy Səfikürdski

idi. Əhrar fırqəsinin məfkurəsi dəxi türk xalqçılığı olub, proqram etibarilə Müsavata yaxın idi. Rəisləri Arslan bəy Qardaşov idi.

Şu sətirlər və burada göstərilən parlaman ərqamı üzərinə bir az düşünülürsə, əfkari-ümumiyyənin tövhidindən başqa bir qüvvətə istinad edəməyən Azərbaycan hökumətinin istər-istəməz mütəmərəkəz bir şəkildə təşəkkül edə biləcəyi aşkar olur.

İlk təmərəküz bir çox müşkilatdan sonra “İttihad” xaricdə qalmaq surətilə bütün qrupların iştirakı ilə hasil olundu. “İttihad”ın ilk təmərəküz xaricində qalması bütün fırqələrcə şayistə görülmə Fətəli xana müariz bulunmasından irəli gəlirdi.

İlk kabinə, fırqələrin hökumət rəisinin şəxsinə və proqramına etimad etmək surətilə təsis eyləmiş, hökumətə alınan nazirlər də fırqə mənsubiyyəti və ədəd nisbəti şərt edilməmişdi.

Bir kaç ay sonra fırqələrin bu surətdə təmin eylədikləri etimadlarına rəxnə gəlincə Fətəli xan kabinəsi bilistefa yerinə Yusifbəyli Nəsim bəy kabinəsi təşəkkül etdi (14 nisan 1919).

İlk Fətəli xan kabinəsi fırqə prinsipləri xaricində “İş adamlarından” təşəkkül etmiş ikən Nəsim bəy kabinəsi “İttihad” fırqəsi yenə xaricdə qalmaq şərtilə fırqə mütəmərəkəzindən təşəkkül etdi. Bu kabinə dəxi təbəddülə uğrayaraq 24 kanuni-əvvəldə Nəsim bəy ikinci kabinəni təşkil eylədi. “İttihad” fırqəsi ilə bərabər ilk Fətəli xan kabinəsinin ərkanı da daxil olmuşlardı. Bu, Azərbaycan Cümhuriyyəti-milliyəsinin son kabinəsi idi.

Bütün bu kabinə təbəddülatında məclisi-məbusanın həm ədəd, həm şəxsləri etibarilə daha qüvvətli bir mərkəz fırqəsi olduğundan bütün siqlət “Müsavat” fırqəsi öhdəsində idi. Fəqət “Müsavat” mərkəzi yalnız kəndi ədədinə istinadla mütəcanis bir hökumət yapmaq iqtidarında deyildi. Mütəmərəkəz bir kabinə təşkil edincə də idrak eylədiyi siyasəti istədiyi kimi tətbiq edəmiyordu. Üç dəfə təbəddül edən bu kabinələrdə ədəd etibarilə müsavatçılar süls təşkil etdikləri halda, hökumətlərə Müsavat hökuməti və işlərinə Müsavat tətbiqatı denilmək bir etiyad idi. Milliyyətəpərvərlik və Azərbaycan naminə nə yapılıyorsa, onun xaricindəki ismi “Müsavat işi” idi. Böylə bir şöhrət səbəbsiz deyildi. Azərbaycan fikri “Müsavat” fırqəsinin zadeyi-əfkari idi. Onun üçün dəxi hər şey ona ətf olunuyordu. Məbusandakı nisbi əksəriyyəti dəxi buna bir səbəb təşkil ediyordu.

Mərkəz vəziyyətində bulunan “Müsavat” fırqəsi cümhuriyyətin ibtidayi-təşkilində təhlükənin mürtəcə Rusiyadan gələcəyi qənaətilə hökumət təşkil edərəkən sol cinahı təşkil edən Sosialist fırqələrinə daha çox isinmiş və Denikin təhlükəsi zühür edincə bu təmayülünün nə dərəcədə müsib olduğunu görmüşdür. Son zamanlarda Rusiya təhlükəsi Denikin kisvəsindən bolşevik qiyafətinə girincə sosialistlər təmərəküzün ümidli istinadgahını təşkil etmək mahiyyətini qaib ediyordu. Bu halda mərkəzin istər-istəməz sağ tərəfə meyl etməsi zərurət hökmünü alıyordu. Mərkəzin bu təmayülü isə nəticədə “İttihad”ın da kabinəyə iştirakını mucib olmuşdur. Yalnız bu xüsusdakı nəzəri ümid feliyata gəlincə başqa bir taqım əvamil təsiri ilə məmulun xaricində bir nəticəyə vardığından Cümhuriyyətin süqutunu mucib saiqlərdən birisini təşkil eyləmişdir.

Fırqələr arasında mövcud təşəttüti-ara ilə bərabər, məclisi-məbusan, orduya aid təxsisat, Şimal təhlükəsinə qarşı Gürcüstan Cümhuriyyəti ilə əqd olunan tədafə

müahidəyi-əsgəriyyə, Denikin istilasına düşər olan Dağıstan Cümhuriyyətinin istixlas mücadiləsinə yardım, əcanibə qarşı müdafiəyi-istiqlal üçün yapılan diplomasi təşəbbüsət kimi məsələlərdə ümumi bir cəbhə vəhdəti göstərər, yalnız əmələ hərəkəti ilə bolşevik təcavüzünə qarşı lazım gələn vəhdəti kəndisində bulamamışdı.

- Əcəba neyçün?...

* * *

Yuxarıdakı sualın cavabını qare, aşağıdakı füsulun qiraətindən sonra kəndi-kəndinə alır. Biz isə şimdilik məclisi-milli hökumətinin 17 ay zərfindəki fəaliyyət və müvəffəqiyyətlərini xülasə edəlim:

ƏVVƏLƏN: piyada, süvari, topçu, təyyarəçi, teleqrafçı kimi hər növ silah ənvaindən mütəşəkkil 17 min miqdarında⁴¹ bir ordu hazırlanmış, məktəbi-hərbiyyə təsis olunmuş, kiçik bir filo tərtib edilmişdi. SANİYYƏN: Bütün Azərbaycan qitəsində əsgəri, mülki və zabitə təşkilatı vücudə gətirilmiş, məmləkətdə əmniyyət və asayiş təsis olunaraq rus asilərinin ziri-əsarətində bulunan Lənkəran qəzası ana Vətənə iadə edilmiş, türklərin Qafqasiyada bulunduqları zaman belə təslim olmayan Qarabağ erməniləri ilə etilaf hüsula gələrək Azərbaycan hökuməti kəndilərinə tanıtılmış, Bakıdan pək uzaqda bulunan Naxçıvanın Ermənistan hökumətinə qarşı mücadiləsi mənən, maddən, siyasətən təqviyə olunaraq, oraya vali göndərmək surətilə Azərbaycana mərbutiyəti idarətən dəxi təhti-təminə alınmışdır. SALİSƏN: mali və iqtisadi islahata şüru edilmiş, 1918 sənəsi mart qırğınından sonra hökumət edən bolşeviklər zamanında seyri-təbiisindən çıxaraq bərbad bir hala girən petrol mədənlərinin idarəsi yoluna qoyulmuş, ilğa olunan dövlət bankası yenidən Azərbaycan bankası namilə təsis edilmiş, köy istehsalatını təqviyə üçün köylülərə məxsus ufaq kredit bankları güşad və şəhərlərdə dəxi əmanət sandıqları yenidən vücuda gətirilmişdi, RABƏN: Azərbaycanlılardan ufaq məmurlar yetişdirmək üçün xüsusi müəssisələr, türk gənclərinə məxsus olmaq üzrə teleqraf, makina və şimindofər məktəbləri açılmış və əvvəlcə heç yox ikən dəmiryol xədəməsinin yüzdə əllisini türklərdən yapa biləcək qədər müvəffəqiyyət göstərilmişdir.

Maarifə gəlincə, məktəbləri bir an əvvəl türkcələşdirmək üçün təsis olunan təlif və tərcümə əncüməni mərifətilə məkatibi-ibtidaiyyə və edadiyyəyə məxsus dərs kitabları təlif və təb edilmiş, mövcud edadiyyələrdən bir qismi milliləşdirilmiş, məmləkətin müxtəlif yerlərində 7 darülmüəllimin və bir darülmüəllimat güşad edilmiş, Bakı darülfünunu təsis olunmuş, müxtəlif xüsusatda ali təhsil görmək üzrə hökumət hesabına yüzə qərib tələbə müxtəlif Avropa mərkəzlərinə göndərilmiş, Türkiyədən əlliyyə qərib müəllim və müəllimə cəlb olunmuş, köylərdə ibtidai məarifin təmimi və məarifi-ümumiyyənin tövsii üçün müvəqqət pedaqoji kursları təsis etmiş, milliləşdirilmiş və daha milliləşdirilməmiş olan məkatibi-edadiyyədə rus tarixi dərşinin yerinə ümumi türk tarixi vəz edilərək türkcənin bütün məktəblərdə tədrisi məcburiyyəti-qanuniyyə təhtinə alınmışdı.

Türkcə lisan rəsmi elan olunaraq, ruscanın yalnız istihalə dövrünə məxsus olmaq üzrə müvəqqət bir zaman üçün qullanılmasına müsaidə edilmişdi.

Vilayətlərdə hakimiyyəti-milliyə əsasını vəz etmək üzrə vilayət məclisləri təşkilinə aid layihəyi-qanuniyyə ehzar və məclisə tovdi edilmiş idi. Bu qanuna görə vilayətlər məhəlli işlərini bizzat kəndiləri rəyət etmək həqqini haiz olub məmurini-zabitəyi belə kəndiləri təyin ediyordular. Eyni zamanda, mülkiyyət əsasını ibqə etmək surətilə ərazi məsələsinin köylünü irza edəcək bir surətdə həllini mütəsəvvir bulunan layihəyi-qanuniyyə dəxi məclisi-məbusan komiyonunun tədqiqinə vəz edilmişdi⁴².

Anarşi sənələrində müdhiş xəsarə uğrayan münəqilat və vəsəiti-nəqliyyə yoluna qoyulub Gürcüstan ilə yapılan müqavilə üzərinə Bakı-Batım dəmir yolu müntəzəm surətdə işliyor. İxtilal əsnasında pozulan Bakı-Batım petrol borusu əskisi kimi axıyor, Azərbaycan iqtisadiyyatı üzərinə böyük təsiri olacaq Culfa-Ələt dəmiryolu inşaatı davam edilərək Kür nəhri üzərinə yapılan cəsim köprünün rəsmi-iftitahı bəkləniyordu⁴³.

O zaman Azərbaycanı tədqiq üçün gələn müxtəlif Avropa və Amerika heyətlərinin Avropa qəzetləri ilə nəşr etdikləri təsirat tədqiq olunacaq olursa Azərbaycan türklərinin az zamanda pək çox əsəri-həyat və emar göstərdiklərinə şəhadət etdikləri görülür.

Hüquqi-siyasiyyə və əhliyyəti-vətəniyyədən məhrum, ümuri-hökuməti idarəyə yaxın buraxılmayan məhkum bir Şərq millətinin ilk imkanda bütün müşkülətə rəğmən, bu dərəcədə mədəni bir üsuli-idarə qurmaq qabiliyyətini göstərdiyi bu istedad sayəsində idi ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti düvəli-müttəfiqənin və bütün dünyanın nəzər-diqqətini cəlb ilə beynəlmiləl bir həyata giriyordu. 12 kanuni-sani 1920 tarixində iniqad edən düvəli-müttəfiqə şurayi-alisi Azərbaycan Cümhuriyyətini bil-fel tanıdı⁴⁴. Rusiya imperatorluğunun ənqazı üzərinə vücut bulan cümhuriyyətlər arasında Azərbaycan, Avropaca tanınmış yeganə bir İslam mövcudiyyəti idi. Bu yeni türk hökuməti eyni zamanda, bütün aləmi-İslamda ilk dəfə təşəkkül etmiş bir cümhuriyyət idi. Türk aləmində və türk tarixində böyük bir vəqəyi-xeyir təşkil edən bu hadisəni yalnız bizzat əlaqədar olan Azərbaycan təsid etmiyordu. “Sevr” müahidəsinin zərbəyi-həlakı altında kəndi yaralarının acısı ilə sızlayan İstanbul türklüyü dəxi bu vəqəni mənimsəyərək təsid ediyordu. Türk ocağının darülfünun salonunda bu münasibətlə yaptığı ihtifal, qardaşlıq naminə ən səmimi təzahürlərə vasitə oluyordu⁴⁵.

Bu vəqədən daha əvvəl 1919 sənəsi ağustosunda Azərbaycan Mondrus mütarikəsi mucibincə Qafqasiyaya gələn ingilis ordusu tərəfindən təxliyə edilmişdi. Bu vəqə münasibətilə hökumət rəisi Nəsib bəy məbusana: “Bu gündən etibarən tamamilə müstəqil bir hökumət halını iktisab etməklə, əfəndilər, sizi təbrik edirəm!” – deyə xitab ediyordu.

Şu sürətlə təsis edilən Azərbaycan Cümhuriyyəti artıq beynəlmiləl bir həyat və münasibəti başlamışdı. Bütün qonşuları ilə hüsni-münasibət təsisi arzusunun son dərəcəsini təşkil ediyordu.

Xristian qonşularından Gürcü Cümhuriyyəti ilə olan münasibəti çox dostanə idi. Bu iki cümhuriyyət arada mövcud ixtilafli məsələlərin hökm vasitəsi ilə həllinə mütəqabilən müvafiqət eyləmiş, Rusiya təhlükəsini eyni dərəcədə hiss etdiklərindən Şimala qarşı tədafəi bir müqaviləyi-əsgəriyyə belə əgd eyləmişlərdi.

7-8 maddədən ibarət bulunan bu müqavilə 1920-ci ilin ibtidalarında imza edilmiş və təsdiqi Azərbaycan məclisi-məbusanı ilə Gürcüstan məclisi-müəssisində mütəqabil təzahürati-dostanəyi bir vəsilə təşkil eləmişdir.

Bu müqaviləyə erməni hökumətinin dəxi vəzi-imza etməsi tərəfeyn aqidincə təklif olmuşsa da, məzkur hökumət bu təklifi qəbul etməmişdir. Məmafih erməni siyasilərinin bütün əksiklərinə rəğmən Azərbaycan məclisi-məbusanı Ermənistan ilə mövcud olan məsailin də sülhən təsviyyəsini arzu eyliyordı. Bu məqsədlə o, 25 nisan 1919 tarixində Tiflisdə iniqad edən Mavərayi-Qafqas konfransına iştirak eylədiyi kimi, 1920 tarixində dəxi Bakıda Azərbaycan-Ermənistan konfransını dəvət eylədi. Bu konfransda Mavərayi-Qafqas Cümhuriyyətlərini xaricə qarşı müdafiə edə bilmək üçün Azərbaycan hökuməti Mavərayi-Qafqas konfederasyonunu təklif eyliyordı.

Azərbaycan paytaxtında digər şərəfli bir konfrans dəxi ictimə eyləmişdi. Bu da Azərbaycan-İran konfransıdır. Bu konfransda İran ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin bilcümlə məsaili-siyasiyyə, iqtisadiyyə və ticariyyəsi tənzim edilmiş idi. Bu konfransda imza olunan müahidə mucibincə İran hökuməti cümhuriyyətin istiqlalını bilhüquq tanıyır, cümhuriyyət dəxi İrana Avropa ilə münasibəti-ticariyyədə bulunmaq üçün tranzit haqqını veriyordı. Bu surətlə iki dindaş millət arasında qayət səmimi münasibət təsis ediliyordı. Tehrandə Azərbaycan səfiri bulunduğu kimi Bakıda da İran səfiri bulunuyordı. Bu müahidə məclisi-məbusanın 1920 sənəsi mart cələsələrindən birində mütəntən bir surətdə təsdiqə iqtiran etməklə iki dost millət arasındakı vədadü-vəfaqi bir qat daha təzyid eyləmişdir. Məclisin son dərəcə əhəmiyyətlə tələqqi eylədiyi məsələlərdən birisi də Şimali Qafqasiya Cümhuriyyəti idi. Bu cümhuriyyət “Terski oblast”⁴⁶ ilə Dağıstan ərazisini ehtiva ediyordı. Dağıstan çarizm zamanında idarətən Cənubi Qafqasiyaya tabe ikən Rusiya ixtilalı zamanında məclisi-müəssisan intixab nizamnaməsi mucibincə - dağlılardan bir qisminin mütəlibəsi üzərinə Şimali Qafqaz ilə bir məntəqəyə ayrıldı. Bu andan etibarən irəlidə cərəyan edən həvadis Dağıstan müqəddaratını Mavərayi-Qafqasiyadan ayırdı. Qafqas vilayətləri ayrı-ayrı siyasi mövcudiyyətlərə inqisam edincə Dağıstan ilə Terski oblast Şimali Qafqas namilə bir cümhuriyyət təsis etdi. Müxtəlif əqvamdan təşəkkül edən bu ərazi hökumət təşkilində bilxassə düçari-müşkülət oluyordı. Məzkur Cümhuriyyətin təsisi Azərbaycanın həyati mənafeələrindən idi. Bilxassə Dərbənd kimi tarixi bir bəndəri (limanı) haiz olan Dağıstan rus əlindən qurtarmazsa, Azərbaycan kəndisini əmini-zənn edəməzdi. Fəqət, kəndisi daha hali-təşəkküldə bulunan Azərbaycan Dağıstana yalnız maddi müavinətdə buluna biliyordı. Məclisi-məbusan Şimali Qafqas hökumətinə 50000000 rublə⁴⁷ iqraz etdi. Bu məbləği təxsis edərkən məclisi-məbusan firqələri buna bir qərz kimi baxmayıb iki qardaş millətin mənafe-i-müştərikələrinə sərf olunacaq zəruri bir təxsisat kimi baxıyorlardı.

Azərbaycan bu məsələdə yalnız təxsisatı-nəqdi ilə qalmamışdır. Denikinə qarşı mübariz bulunan Dağıstana yardım üçün Nuru paşa təşkilatına⁴⁸ hər növlə yardımda bulunmuşdur. Dağıstan hökumətinin Denikin intriqa və təcavüzü üzərinə inhilalı dağıstanlılar qədər Azərbaycanı dəxi mütəəssir eyləmişdir. Dağıstanın Denikin istilasına məruz qalması məclisi-məbusanda, əfkari-ümumiyyətdə qeyri-

qabili-təsəvvür, bir həyəcan doğurmuş və qardaş dağlıların istixlası üçün zaman və məkanın müsaidə eylədiyi tədabir ittixazinə təvəssül edilmişdir.

Zamanın əzim böhranları içində çırpınan Acara, Qars və Araz boyundakı islamlar dəxi Azərbaycan Cümhuriyyətinə, onun maddi və mənəvi müavinətinə rəbti-ümid ediyordular, Cümhuriyyətə bəhri-Xəzərin qarşı tərəfində bulunan türküstanlılardan dəxi mürəxxəslər gəlib istimdad və istianədə bulunuyordular. Olmadıq müşkilat içində bulunan cümhuriyyət, əhvali-siyasiyyə və vəziyyəti-mövcudənin müsaidə etdiyi bir vəchlə bütün bu müraciətləri nəzəri-diqqət və etinaya alaraq mümkün olan müavinəti icra ediyordu. Türküstan ilə münasibəti-siyasiyyəyə girişmək üçün oraya konsulos sifətilə bir məmuri-məxsus dəxi göndərilmişdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti kəndi mövcudiyəti-siyasiyyəsinə təminə həsr-ovqat eylədiyi zaman qətiyyəni türk və müsəlman əfkari-ümumiyyəsinin məzhəri-təvəccöhi olmaqla mənən qüvvətli olduğunu unutmuyordu. Bu təvəccöhə dəyər bir müəssisə ola bilməsi üçün nə mümkünsə onu icra etmək istiyor və ediyordu.

Müstəqil Azərbaycan hökumətinin üsuli-idarəsi xalq cümhuriyyəti əsasına mübtəni idi. Tam bir parlamantarizm və məsuliyyəti-vükəla üsuluna riayət olunuyordu. Hürriyyəti-kəlam, mətbuat və ictimaat dəxi bülğənmabülğ təmin edilmişdi. Bu xüsusda bəzi münəqqidlər bəlkə həddindən ziyadə bir liberalizm göstərdiyini dəxi qeyd edərlər.

Bir dövreyi-təşəkkül və təəzzüvdə bulunan bu novzad siyasətin şübhəsiz şayani-tənqid nöqsanları az deyildi. Bunların ən böyüyü bu kimi dövrlərə məxsus möhkəm bir idarənin, qəvi bir hökumətin haqqı ilə təsis ediləmədiyidir. Təşəttüti-əfkarın tövhidi üçün tətbiq olunan iqna üsulu ilə bərabər, bir az daha icbar təriqinə gedilsəydi, ehtimal ki, nəticəyi-vüqəat başqa dürlü olurdu.

Bunu da unutmayalım ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəlakəti, daxilindəki üsyanlardan ziyadə, xaricdən gələn təcavüzkar bir qüvvət üzərinə zühur eyləmişdir. Məqsədimiz müfəssəl bir təhlili-vəqayə olmadığından risaləmizin hövsələsinə sığar bir xülasə ilə iktifa ediyoruz.

VII

HADİSATI-MÜHÜMMƏ ƏRƏFƏSİNDƏ

Azərbaycan münasibəti-beynəlmiləliyyəyə hənuz girmiş və makinası yeni qurulmuş bir hökumət halında ikən qayət təhlükəli bir dövr keçiriyordu.

Başı üzərində daimi bir təhdid surətində asılı duran Denikin qüvvəti vardı. Əski Rusiyayı təmsil edən bu qara qüvvət Azərbaycan Cümhuriyyətini dəfələrlə təhdid eyləmişdi. Vaxtilə Qızıl Moskvayı belə təhdid etməkdə olan bu qüvvət bir həmlədə Bakıya enmiyor və yaxud Kaspi dənizindəki donanması ilə Azərbaycan paytaxtını bombardman etmiyor idisə, məhzən düvəli-müttəfiqə ilə mərbut olduğu üçün buna cəsarət edəmiyordu. Dövəli-müttəfiqə tərəfindən müavinəti-ciddiyəyə məzhər olan bu qüvvət ilə Cənubi Qafqasiya cümhuriyyətləri arasında hər növ müsadimata meydan verməmək üçün Qara dənizdən Kaspi sahilinə qədər bir

“Xətti-fasil” təyin edilmiş, Denikin ordusunun bu xətt cənubuna enməsi siyasətən təmin olunmuşdu.

Martin sonlarına doğru Denikin ordusu müdhiş bir süqut ilə inhilal ediyordu. O zaman Dağıstanı təhti-işğalında bulundurmaqla Azərbaycan üzərində əndişələr doğuran bu qüvvət (Şimali Qafqasiya ilə Dağıstanda) yerini Qızıl Orduya tərk ediyordu.

Denikini təqib edən Bolşevik ordusu bütün millətlərin hüquq və hakimiyyəti-milliyəsini sözdə elan və təsdiq ediyorsa da, Denikindən daha az müzür bir qüvvət olduğunu işdə isbat etməmişdi. Bolşeviklər bir tərəfdən qüvayimüsəlləhləri ilə Qafqasiya cümhuriyyətləri hüduduna yaxınlaşıyor, digər tərəfdən də Qafqasiya məmləkətləri daxilindəki firqə təşkilatlarına qüvvət və fəaliyyətləri ilə gərmə veriyorlardı. Çiçerin⁴⁹ Azərbaycan və Gürcüstan cümhuriyyətlərinə təlsiz teleqrafla göndərdiyi notasında bu hökumətləri, ricət edən Denikin ordusunu tamamilə məhv etmək üçün silah arkadaşlığına dəvət ediyordu. Bu nota, cümhuriyyətlərin istiqlalını tanımaq və müxadinət müahidəsi əqdini istəməkdən ziyadə, əhaliyi hökumət əleyhinə təhrikdən ibarət bir propağan hökmündə bulunuyordu.

Azərbaycan Cümhuriyyəti (Gürcüstan kəza) kimsəyi kəndi ümuri-daxiliyyəsinə müdaxilə etdirəmədiyi kibi, Rusiya ümuri-daxiliyyəsinə mütəəlliq Denikin ordusu təqibatına dəxi müdaxilə etmək arzusunda bulunmadığını qeyd ilə, aldığı notaya verdiyi cavabda, bolşevik Rusiyası ilə sülh və müxadinət təsisinə kəmal-məmnuniyyətlə mühəyya olduğunu bildiriyor və Azərbaycanın həqqi-istiqlalını tanımaq səlahiyyəti-kamiləsini haiz Rusiya mürəxxəslərinin intixabını təklif ilə, Azərbaycan mürəxxəsləri ilə vaqə olacaq təlaqi məhəllinin dəxi təyini istiyordu. Fəqət, Qızıl Xariciyyə naziri vəz olunan müəyyən məsailə sərih və qəti bir cavab verməkdən isə Azərbaycan ümuri-daxiliyyəsinə tənqid edir, “İntibahnamə” qılıqlı notaları ilə əzham təşviş etməyi daha münasib buluyordu.

Bu notalar təati edildiyi sırada Denikin ordusunun bolşeviklərdən qaçan bəqiyəsi, Kaspi filosu ilə bərabər, Bakı limanına iltica ediyordu. Bir az əvvəl, 1828 sənəsində münəqid “Türkmənçay” müahidəsinə istinadən, Azərbaycana müraciətlə Kaspi dənizində Rusiya bandirasından başqa bir bandiraya təhəmmül edəməcəyini söyləyən qüvvət şimdiki protesto etdiyi bayrağın sayəyi-əmanına sığınyordu. Bu surətlə Denikin filo və ordusundan bir qismi hüquqi-beynəldüvəl məvaddincə silahını tərkə Azərbaycan hökumətinə iltica ediyordu.

Denikin ordusunun şu surətlə inhilalı və Qafqasiya cümhuriyyətlərinə ilticası nəticəsində şübhəsiz ki, Azərbaycan ən müdhiş bir təhlükəyi adlıyordu. Fəqət, eyni zamanda da “atəşdən çıxıb alova düşüyordu”.

Denikin yerinə şimdiki Lenin qüvvəti qaim olmuşdu. Bu da bir rus qüvvəti idi. Həm də bu qüvvət ödəki kibi deyil, ondan daha qorxunc bir qüvvət idi. Çünki ödəki qüvvətə bütün təbəqəti-nas müariz və kəndisinə qarşı müdafi ikən, kimsədə onun düşmən bir qüvvət olduğuna şübhə yox ikən, bu yeni öylə deyildi. Bunun iğfalkar şüarları vardı. Bu, millətlərin hakimiyyətindən, istiqlalından, Şərqi istixlasından bəhs ediyordu. Fəqərəyə cənnət vəd ediyordu. İmperialistlərə qarşı

mübariz bulunan Türkiyəyə müavinət etmək üçün bir an əvvəl əlini mübariz Anadolu əlinə verəcəyini vəd ediyordu.

Bu sonki şüar bilxassə müəssir idi. Çünki Türkiyə dərdi ilə yanan Azərbaycan qəlbinin həssas nöqtəsinə basıyordu. Bu şüar bilxassə bolşevikləri yalnız sözləri ilə tanıyan və kəndiləri ilə hesabları bulunmayan bəzi türk (Türkiyə mənasına) rical və zabitanı üzərində pək böyük bir təsir icra ediyordu.

Həm həqiqətən əhval nə mərkəzdə idi?

İstanbulda misaqi-milliyi elan etmiş məclisi-məbusan düvəli-mütəlifə komandanlığı tərəfindən dağıdılmış, məbusandan mühüm bir qismi Maltaya göndərilmişdir. Türklüyün şanlı qəhrəmanı Qazi Mustafa Kamal Paşa⁵⁰ bir kaç sadıq yaranı ilə Ərzurum⁵¹ və Sivasın⁵² Hicra güşələrində, Anadolunun fədakar elində, bu günkü mühəyyirül-üqul bir zəfərlə tamamlanan hərəkəti-milliyəyi ehzar ediyordu. Bu hərəkəti, zühurunun ibtidasında boğmaq məqsədilə hər növ silahi-müdafiədən təcrid edilmiş qüvayi-milliyə üzərinə, minqeyri-həqq, düvəli-müttəfiqə tərəfindən kəndisinə tərək olunan İzmirə çıxan yunan ordusu, qeyri-qabili-təsəvvür məzalimlə, Anadolunun bağına doğru təcavüz ediyordu. Biri də dəxi ermənilər bütün Şərqi Anadoluyu təməllük etmək üzrə qüvayi-milliyənin başı üzərindən Yunanıstana əl uzadıyorlardı.

Böylə bir halda “Suya düşən ilana sarılır” fəhvasınca, Türkiyənin xilas və nicatına mətuf hərəkəti-milliyə zəməmdaranı dünya imperialistlərinə qarşı livai-üsyan açmış bir vəziyyətdə bulunan Rusiya səmtinə baxıyor, oradan bir imdad ümid ediyorlardı. Rusiya ixtilalını idarə edənlər Türkiyənin bu təvəccöhündən və bu ehtiyacından pək qurnazca istifadə edəcəklərdi. Bu istifadə nəticəsində ən azı, əldən getmiş bulunan Qafqasiya, başda Bakı petrolları olmaq üzrə təkrar Rusiyaya iadə ediləcəkdə.

Ortaya bir şüar atılıyordu: Bolşevik Rusiya kapitalın düşmənidir. Mübariz Türkiyə Avropa imperializmi ilə ölüm və dirim mübarizəsindədir. Ankara mübarizlərinə yardım etmək Moskvanın arzusudur. Bu yardımın təmini üçün Qafqasiyada bizə dost hökumətlər təsis etməyə və bir an əvvəl Qızıl Orduyu Anadoluya sövq etməklə türklərə müavinət etməyə lazımdır.

İzmir fəlakətəzadələri fəidəsinə məmləkətin hər tərəfində ianələr toplamaqla məşğul və qəzeələri ilə Türkiyənin matəmlərinə iştirak edən Azərbaycan xalqı üzərində böylə bir propağanın nə kibi təsirlər icra edəcəyini və bu sürətlə nə kibi vəqayə ehzar olunacağını təsəvvür ediniz. Bolşevik ağzından eşidilən bu sözlərə bir də, bu sözün başqa məqasidi-məxsusədən ibarət olmadığına qane görünən, Azərbaycanda müsafir və xidmətdə bulunan Türkiyəli zinüfuz qardaşlarımızın tövr və hərəkətlərini əlavə edərsəniz, o vaxt bolşevik lehində yapılacak hər hanki bir ixtilalın nə cühürlə vüquə gələ biləcəyini təqdir edərsəniz.

Azərbaycan millətpərvərləri bolşeviklərin Rusiya daxilində qaldıqca qətiyyətlə mübarizləri deyildilər. İxtilalçı Rusiya ilə mübariz Türkiyə arasında hail olaraq Anadolu hərəkəti-milliyəsinə əngəl təşkil edən bir qüvvət dəxi deyildilər. Yalnız Azərbaycan Cümhuriyyətinin həqiqi istiqlalını tanımaq şərtilə onlar bolşeviklər tərəfindən elan olunan şüarların səmimiyyətinə inana bilirdilər. Yoxsa

“bütün oyunun Xoca Nəsrəddinin yorğanı üstündə oynanacağına” şübhələri yox idi.

Bir tərəfdən türklüyün şanlı ələmdarını bütün Şərqlə tarixini digərgün edəcək əzim süqutdan qurtara biləcək təşəbbüsə mane olmamaq, digər tərəfdən də türklük aləminin bel kəmiyini təşkil edən növdad bir cümhuriyyəti kəndi əlilə qırmamaq – işdə iki böyük və məsuliyyətli vəzifə!.. Bu iki vəzifəyi təlif etdirə bilmək üçün mütəcanis deyil, mütəmərəkəz bir vəziyyətdə bulunan hökumət bu kibi xüsuslarda səri bir qərar almayıb, həftələrlə davam edən bir böhrani-vükəla dövrəsinə girmiş oldu.

* * *

Hökumət hali-təzəbzüb və böhranda ikən Qarabağ hadisəsi zühur ediyor. Bayram gecəsi – Novruz bayramı – Şişə⁵³ şəhərinin yaxınlığında vaqe “Xankəndi” deyilən əsgəri qəsəbə bayrama məxsus bir zövq içində, zabitan məhfəli-əsgəridə gecəyi keçirməklə məşğul. Əsgərlər axşamdan bayram şənliklərinə məşğul olduqdan sonra istirahətə dalmış, uyuyur. Bu əsnada ətraf köylərdə məskun erməni usatı bu gecəyi məxsus ehzar etdikləri süngülərlə mücəhhəz olduqları halda, gecə ikən bir basqın icra ediyorlar. Ansızın yapılan bu gecə basqını müdhiş bir plan üzərinə tərtib edilmişdi. Bərəkət versin ki, mütəbəssir bulunan əsgərlər yataqlarından qalxaraq amansız düşmənlə qırtlaq-qırtlağa gəliyor və həmən komanda heyəti hadisədən xəbərdar olaraq basqın dəf olunuyor.

Xankəndi üzərinə yapılan basqın ilə bərabər, eyni saatda məşhur “Əsgəran keçidi” dəxi erməni usatı tərəfindən işğal olunuyor. Əsgəranın tutulması ilə Qarabağın Bakı ilə olan xətti-müvasiləsi kəsiliyordu. Qarabağ valiyi-ümumisi hadisəni Bakıya bildiriyor, imdad istiyordu. Qışlanın ermənilər tərəfindən mühasirə edildiyini, imdad qüvvəti gəlməzsə süqutun mühəqqəq olacağını qüvvətli cümlələrlə ifadə ediyordu. Qışla süqut edərsə, bütün Qarabağın ermənilərin əlinə keçməsi mühəqqəq ədd olunuyordu.

Mövcud qüvayi-əsgəriyyənin əvvəla bir qismi-mühümmü həmən Əsgərana sövq olunuyor. Şiddətli bir müqavimətdən sonra ikinci hücumda Əsgəran keçidi düşməndən təthir və Xankəndi xilas oluyor. Ricət edən asilər daha yüksək dağlara çəkilərək müqavimətlərində israr ediyorlar. Asilər təqib olunuyor. Keşiş kəndinə təhəssün edən ermənilər Azərbaycan əsgərləri tərəfindən əhatə ediliyor.

Qarabağ cəbhəsində hadisat bu surətlə inkişaf etməkdə ikən Ermənistan hüdudunda təhşidi-əsgəriyyə müşahidə olunuyor. Eyni zamanda, Qazax qəzasında da yeni bir cəbhə açılıyor. Burada da erməni qüvvəti ilə Azərbaycan qüvvətləri arasında müsədimələr başlıyor.

Böylə ansızın və canıyanə bir surətdə vaqe olan hücum əhaliyi-İslamiyyəyi son dərəcədə əğzab ilə hər tərəfdə bir tağım hadisat zühuruna zəmin təşkil eyliyərk Şamaxı, Şəki və Gəncə qəzalarında erməni-müsəlman hadisəti-xunun inkişaf ediyor.

Böylə bir zamanda Dağıstanda kilitli qüvvələrlə mütəhəşşid bolşeviklər zahirən pək müsəlləhanə bir sima göstərməklə, hadisəta intizar edib duruyorlar. Eyni zamanda da bolşevik mürəxxəsi-tüccarisi Solovyov Bakıda Azərbaycan hökuməti ilə petrol mübayiəsi məsələsinə aid xüsusət müzakirə etməkdə idi.

Qarabağ hadisatı üzərinə iniqad edən məclisi-məbusan cələsələrindən birisində bolşevik məbus Qarayev⁵⁴ “Qarabağda zühur edən bu hadisə mötəliflərin bizi boğmaq üçün sarıdığı zəncirlərdən bir halqadır. Bu halqanı Azərbaycan kəndi qüvvətiylə parçalayamaz. Buraxınız, Şərq millətlərinin hüququnu müdafiə edən Qızıl Ordu gəlsin də, Qarabağ üsyanını yatırsın. Daha sonra Anadoluya imdada getsin” diyordu. Qarayev bu sözləri söylərkən məbusanın müsafirlərə məxsus lojasında duran türkiyəli qardaşlarımızdan məsul birisini görüyordum ki, ciddi təsdiq və təqdir əlamətləri göstəriyordu.

Erməni üsyanından bir az əvvəl digər bir hadisə dəxi zühur etmişdi. Azərbaycan Kommunist firqəsi namı ilə toplanan ixtilal komitələrinin, hökuməti devirmək qəsdilə bir üsyan etmək niyyətində olduqları hökumətə kəşf olunmuş, təqibata başlanmış, bu təşkilata mənsub zəvatin həməən kafəsi öyrənilmiş və əvəmi-mühümməsindən bir kaçı təhti-tovqifə alınmışdı. Erməni üsyanı ilə bu təşkilat arasında sıxı bir münasibət olduğu dəxi Moskvaya gedən erməni sosial-demokratlarından Piromov ilə Zaxaryanın Moskvada müntəşir rusca “Həyatimiləl” qəzetəsində⁵⁵ mündəric məruzələri ilə müsəbbətdir.

VIII BOLŞEVİK İSTİLASI

Həftələrlə davam edən böhrani-vükəla nəticəsində bütün firəqi-siyasiyyənin müvafiqətilə yeni kabinənin təşəkkülü Hacınski Məhəmməd Həsən bəyə həvalə edilmişdi. Məhəmməd Həsən bəy bolşeviklərdən Azərbaycanın istiqlal və təmamiyyəti-mülkiyyəsinə aid təminatı-mühümmə almaq üzrə mübariz Türkiyə ilə ixtilalçı Rusiya arasında hər iki tərəfə dost bir hökumət təşkil edəcəkdə. Bu məqsədlə daha yeni kabinənin təşəkkülünü bəkləmədən məxsusi bir heyəti-mürəxxəsə dəxi bolşeviklər nəzdinə ezam edilmişdi. Bu heyət Rusiyanın möhtac olduğu məvaddi-iqtisadiyyəyi təmin etmək surətilə bolşeviklərdən istiqlal və təmamiyyəti-mülkiyyə babında təminatı-siyasiyyə almaq üzrə müahidəyə səlahiyyətə idə.

Vəziyyət böylə bir intizar halında ikən ansızın bolşevik əsgərinin hüdudu təcavüz etdiyi xəbər alınıyor. Nisanın 26-da gecəynən vəqə olan bu hadisə 27-sində sabahılən məhafili-siyasiyyədə əyan olunca hər kəs heyətlər içərisində məbhut qalıb şaşırıyor. Hüdudda bulunan əsgərlər, qüvəyi-külliyələri Qarabağ və Qazax cəbhələrində məşğul olduğundan 60 min miqdarında təcavüz edən düşməne qarşı iki saat qədər müqavimət göstərdikdən sonra ricət etmək məcburiyyətində qalıyorlar.

O gün axşama doğru şəhərin mühafizəsinə məxsus könüllü əhalidən təşkil olunan və zabitanı sırf türklərdən təşəkkül edən “Yardım alayı”nın, yenə türk zabitan tərəfindən⁵⁶ idarə olunan zirehli avtomobillərin və filoda xidmət edən Osmanlı zabitlərindən bir qisminin bolşevik lehində olduqları, daha təşəkkül etməmiş bulunan yeni kabinə ilə, istefası qəbul edildiyi halda, ümuri-hökuməti daha dur və təslim etməmiş bulunan əski kabinə arasında asılı duran hökumət və onunla bərabər məclisi-məbusan Azərbaycan Kommunist firqəsinin ultimatumu

qarşısında bulundu. Bu ultimatum, hökumətin Azərbaycan Kommunist firqəsi Mərkəzi Komitəsinə təslimini tələb etməklə bərabər, Azərbaycan istiqlalının təhti-əmniyyətdə bulunacağını və hökumətin ruslara tərk edilməyəcəyini təmin ediyordu. Məclisi-məbusan tərəfindən bütün firqələrin müməssillərini came olmaq surətilə intixab olunan komission ilə Kommunist firqəsi mürəxxəsləri arasında təqərrür edən şəraitə görə:

1. Rus ordusu Bakıya girmədən, dəmir yolu ilə doğru Anadolu imdadına gedəcək.

2. Azərbaycan istiqlal və təmamiyyəti-mülkiyyəsi hər növ təərrüz və qüyuddan məsun qalacaq.

3. Azərbaycan ordusu olduğu kibi qalıb inhilal etdirilməyəcək.

4. Azərbaycan firəqi-siyasiyyəsi-hürriyyət və sərbəstlərini mühafizə edəcəkdi.

5. Sabiq rical, əzayi-hökumət və məbusandan kimsə cürmi-siyasi ilə ittiham edilməyəcək.

6. Kəmalı-sərbəst ilə toplanacaq Azərbaycan Şuraları hökumətin şəkli-idarəsinə təyin qılacaq idi⁵⁷.

Eyni zamanda, müsafirətən Bakıda bulunan Osmanlı türklərindən bir qisim məsul zəvatın ağzından işəə olunuyordu ki: “Gələn Qızıl Ordu komandanı Nicati bəy namında bir türkdür. Bu ordunun qitəatı miyanında türk üsərai-hərbindən mütəşəkkil alaylar var. Bir çox qitəat dəxi Volqaboyu türklərindən ibarətdir. Bu ordu həyat-məmat mübarizəsi içində bulunan Anadolunun müavinətinə qoşuyor. Bu qüvvətə qarşı göstəriləcək müqavimət Türkiyənin xilasını əngəl edəcək bir vəqə ola bilər ki, böyük türklük və islamlıq nöqtəyi-nəzərindən bir xəyanətdir”.

Bütün bu şərtlərin ertəsi günü yırtılacağı mühəqqəq idi. Söylənən sözlərin dəxi birər siyasi xüdədən başqa bir şey olmadığı aşkar idi. Məmafih bu vüzuh bir çoxları üçün məşkuk idi. O anda iğfal olunanlar pək çoxdu.

Məmafih bütün bu şərtlərə riayət edilməyəcəyini, haqq və istiqlalımızı tanımaq surətilə Anadolu imdadına gedəcək qüvvətə yollarımızın açıq bulunduğunu, fəqət, bizə sormadan sərhəddarlarımızı torpaqlara sərərək məmləkətimizə girən hər hankı bir qüvvəti dost deyil, düşmən kibi qarşılamaq lazım gəldiyini məclisin kəndi qərarı ilə deyil, yalnız düşmən süngüsü ilə haqqını axıra tərk edə biləcəyini bəyanla protesto edən olmuşsa da⁵⁸, əksəriyyəti-məbusan hadisəti-mələmə təsir və təhdidi altında saliffüzzikr şərait daxilində hökuməti Azərbaycan Kommunist firqəsinə qapdırmaq məcburiyyətində qalmışdır (27 nisan 1920).

Nisanın 28-dən etibarən üç rəngli Azərbaycan bayrağı qismən Qızıl Sovet və qismi-əzəmi də Osmanlı bayrağına əvəz edilmişdi.

Milis başında, yardım alayında, şəhər komandanlığında və digər məsuliyyətli məqamlarda bulunan türk (Osmanlı) nam və imzası ilə çıxan əmri-yovmilər, bəyannamə və elanlar gözə çarpıyordu. Öylə bir təsir hasil oluyordu ki, ixtilalı yapan təcavüzkar rus ordusu deyil, Osmanlı türkləridir. “Müsavət” hökuməti devrilmiş, yerinə Türkiyə hökuməti qurulmuşdur. Avtomobillərdə şəhərin müxtəlif səmtlərinə qoşan Osmanlı zabitanı həqiqətən bu zəhabı təqviyə

edəcək bir mahiyyətdə idi. Daha ziyadəsi ixtilalın əqəbində Türk komissarlığı namilə təşəkkül edən müəssisə namına nəşr olunan bəyannamələrlə türk kommunistləri tərəfindən nəşr olunan “Yeni dünya” qəzetəsi⁵⁹ bu “Əmri-xeyr”in kəndi təşəbbüsləri ilə vüqu bulduğunu yazdıqdan sonra “İngilisçi Müsavatı devirməklə iki məqsəd təqib edildiyini” izah ediyordular:

1. Azərbaycanın xilasını.
2. Həyatı üçün mübariz bulunan Türkiyəyə ixtilalçı Rusiyanın müavinətini təmin.

“Türk mürəxxəsliyi”nin bəyanına görə birinci məqsəd hasil olmuş, ikinci məqsədin hüsulu üçün də Xəlil paşa Moskvaya ezam edilmişdi⁶⁰. Filhəqiqə iki gün əvvəl Xəlil paşa Bakıdan Moskvaya mütəvəccihən əzimet eyləmişdi.

* * *

Azərbaycan zərb-məsələsidir: “Yalanın ömrü az olur”⁶¹. Bu “Əmri-xeyir” yalanının ömrü də bir həftə sürmədi. Rusiya Qızıl Ordusu yuxarıda məzkur şəraitin mürəkkəbi belə qurumadan, mayısın birində Bakıya girdi. Eyni zamanda, şəraiti-məzkurə xaricində, dəmir yolu ilə Anadolu hüduduna doğru getməyərək, müxtəlif yollarla məmləkətin sövqülceyş nüqatını tutmağa başladı.

Bakının Qızıl Ordu tərəfindən işğalından iki gün sonra Türk komandanlar rus yoldaşlarla əvəz edildi. Fəqət, iş bununla da qalmadı. “Əmri-xeyir”i təsdiq edən nə qədər Osmanlı zabiti varsa, həpsini ya həbs və yaxud qapı dışarı etdilər⁶².

Şəraitnamənin digər maddələri də eyni qəzaya uğradı. Ordunun zabitanını həbsə və kəndisini müxtəlif bəhanələrlə dağıtmağa başladılar. Əski rical və sabiq məbuslar birər-birər tovqif edildi. Bir qismi də məmləkəti tərk eyləmək məcburiyyətində qaldı. Gözdə nə qədər münəvvər varsa, həpsi sıxı tərəssüd və tovqif altına alındı. Şəhərin mötəbərani və yüksək məmuriyyətində bulunan zəvat sokak süpürmək, çöplün və sairə təmizləmək kimi işlərdə cəbrən istixdam edildi.

Hökumətin ən məsul mövqelərini rus, erməni, gürcü və türk olmayan əmələ ilə xaricdən gələn yabançılara verdilər. Qızıl Ordunun təşkilati-məxsusəsinə tabe “ÇK”lar təsis edildi. Müqabili-ixtilal təşkilat şəxslərə qarşı mücadilə edən bu qanlı müəssisə müdhiş bir surətdə edamlara başladı. Pankratov⁶³ namlı bir cəlladın ismi hər kəsi titrədir, edam edilənlərin sayı gəlməz listələri hər tərəfə dəhşətlər ilqa ediyordu.

Artıq hər kəs aldandığını görüyordu. Bu xüsusda aldananlar yalnız Osmanlı müsafirlərimiz deyildi. Bolşeviklərdə bütün aləmi-İslamın müncisini görəni və buna görə də bütün qüvvətini kəndilərinə təqdim edən “İttihad” fırqəsinə bolşevik qəzetəsi “mucibi-ar bir müttəfiq” deyə⁶⁴ müqabilə etdi. Müsavatçılardan bir qismi dəxi sol müsavatçı namilə vəziyyətə, bir dərəcə olsun, icrai-təsir etmək istədilsə də kəndilərinə “İlanın ağına da, qarasına da lənət” dedilər.

Bir ay əvvəl müsavatçı və sair millətpərvəranın təxmin eylədikləri təhlükə bütün üryanlığı ilə zühur ediyordu. Rus bolşevikləri əski Rusiya hüdudlarını tutuyordular.

Ixtilaldan bir ay sonra artıq bütün Azərbaycan, məmləkətinin müdhiş bir istilaya məruz qaldığını acı bir surətdə dərk eyləmişdi. Türkiyəyə gediyor – deyə

təhəmmül eylədiyi rus ordusunu məmləkətində fəsad iqa etməklə bir davam görüncə, sevgili ordusunun, kəndisinə hər yürüşü ilə dünyalar qədər ruh və izzətinəfs edən bu gənc əsgərlərin mürəttəb bir surətdə dağıldığını, münəvvəranının kəndisi ilə münasibətdən mən edildiyini, sərvət və samanının yağmaya getdiyini, ədəb və əxlaqi-milliyəsinin fəna surətdə təhqirə məruz qaldığını duyunca, bittəb xalq təhəmmül edəmədi. Üsyən etdi.

Bu üsyən ibtida Gəncədə başladı. Çarizmin qəddar generalı Knyaz Sisyanova parça-parça doğranıncaya qədər müqavimət göstərən Cavad xanın şəhəri bu dəfə də kəndisini göstərdi. Millətin təhəmmül edəmədiyi təcavüzlərə qarşı üsyənkər ruhilə köpürdü. Burada daha silahlarını təslim etməmiş bulunan Azərbaycan əsgərləri üsyənin kökünü təşkil etdilər. Üsyən bir həftə qədər davam etdi. Ruslar burada divizyonlarını qeyb etdilər. Bakıdan qüvayi-imdadiyyə gəldi. Digər tərəfdən də Gəncə erməniləri qiyamiləri arxadan vurmağa başlayınca şəhər süqut etmək məcburiyyətində bulundu. Xətti-ricətləri daşğın nəhrlə kəsilən əhali müdhiş bir qətli-ama məruz qaldı. Şəhər yaxıldı. Bazar qarət edildi. Hətə edilmədən irz və namus buraxılmadı.

Gəncə üsyən ilə bərabər Tərtər, Ağdam, Şuşa qəsəbə və şəhərlərində bulunan Azərbaycan qitəati-əsgəriyyəsi dəxi ətrafdakı əhalinin üsyənina birər mərkəz və məbdə təşkil ediyordu. Tərtərdə Qızıl Ordunun bir alayı məhv edildi. Ağdam da kəza, olduqca mühüm tələfat verdilər. Qarabağ, Şəki, Zaqatala, Lənkəran, Quba və sair yerlər dəxi bir kaç kərə üsyən etdi. Lənkəran qəzasındakı üsyənlər aylarla davam eylədi. Zaqatala və Şəki üsyənləri pək qanlı bir surətdə basdırıldı. Biz burada az-çox mühüm bir miqyasda zühur edən üsyənləri qeyd ediyoruz. Yoxsa üsyən edilməyən bir yer qalmamışdır. Xainanə bir surətdə endirilən zərbəyi-ani ilə qüvayi-təşkiliyyədən məhrum və qeyri-müntəzəm bir surətdə zühur edən bu hadisələr miyanında öylələri var ki, həqiqətən də birər dastani-həmasətdir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixini yazacaq müvərrix bu üsyənləri tədqiq və təfsilatı ilə, əlbəttə, təhrir edəcəkdir. Bu üsyənlərin bihudə olduğunu və səlaməti-ümumiyyəyə zərər gətirdiyini iddia edənlər var. Fəqət, bu üsyənlər dəxi olmasa idi, Azərbaycan xalqı bilməm hankı vəqərlə kəndi namusunu müdafiə etmiş olduğunu isbat edəcəkdı?!

Azərbaycanlı nasıl üsyən etmiyə idi ki, yunan qarşısına gediyor – deyə Vətəninə bir dost və müttəfiq kibi girən bir orduyu məmləkətdə qardaşı-qardaşına saldıran istilakar və zalım bir qüvvət olaraq görüyordu?! Gənc Azərbaycan əsgəri nasıl görə idi ki, zabitan və ümərəsini heç bir səbəb olmadan həbslərə tıxayor, beqeyri-həqq qurşuna diziyorlardı?! Vicdani-nas nasıl təhəmmül edə idi ki, namuskaranə xidmət etməkdən başqa günahı olmayan fədakar məmur və generallar qurşuna diziliyor, millətine mərbutiyyətlərindən başqa cinayətləri bulunmayan müəllimləri, mühərrirləri, münəvvər gəncləri, hətta müəlliməyi belə istisna etməyərək canıyanə bir surətdə məhv ediyorlardı?!... Xalqın səbri nasıl daşmıya idi ki, vaxtilə rus çarizmi tərəfindən türk üsərəsinə bir məqtəl təşkil edən Bakı limanındakı adları, bu dəfə türk dostluğu namına hərəkət edən xain bir qüvvət Azərbaycan gəncliyinin məzarı halına qoyuyordu⁶⁵.

Azərbaycan xalqı nasıl tab və təhəmmül göstərə idi ki, adət və ənənəsinə müğayir bir üsuli-idarə təsisinə ilə rus mujiki kəndisinə təsəllüt ediyor və tanımadığı, bilmədiyini ədəniyyəti başına hakimi-mütləq kəsdiriyorlardı?!... Kəndi həyatı-milliyə və adəti-diniyyəsi ilə yaşayan bir müsəlman nasıl rəva görə idi ki, ailəsinə, hərimi-ismətinə yabancılar giriyor, ismətli bir müsəlman ailəsinin bulunduğu otaq ilə qonşu – əksərən mədxəlləri də müştərək – daxili Rusiyanın bilməm hankı güşəsindən gəlmə bir Qızıl Ordu zabiti iqamət etdiriliyor, sənələrdən bəri təsis edən etiyadadi-milliyəyə kommunist təşkilatı naminə təsəvvürü qabil olmayan zərbələr endiriliyordu?!..

İştə, dost deyə məmləkətə girən bir qüvvətin bir aydan daha az bir təcrübə ilə mənən və maddətən müdhiş bir qüvvəyə istila olduğunu görüncə, bittəb uyquda ikən üstünə kabus çökən bir adam kibi, Azərbaycan xalqı yerindən kəmalivəhşətlə qalxmışdı.

Artıq millət qiyam etmişdi.

Namus və milliyət müdafiəsi namına zühur edən bu qiyamı, üzünə ixtilal və hürriyyət maskası taxan rus qüvvəti Nerona rəhmət oxutdutracaq bir şiddət və zülmə basdırıyor, hər tərəfdə fəaliyyətə başlayan ÇK-lar gecə-gündüz qanlı işlərinə davam ediyorlardı.

Vürudunun ilk günlərində “İxtilalın qansız olduğuna” təəssüf edən bu xunxar qüvvət artıq cəlladlıq zövqünü tətmin üçün fürsət bulmuşdu. Yalnız üsyan zühur edən yerlərdə deyil, üsyan ilə əlaqədar olmayan yerlərdə dəxi qurşuna dizilənlərin hədd və hesabı yox idi. Gəncədə üsyan zühur edincə, Bakıda mövcud mövqəfunun əksəri öldürüldü. Şəhərlərdə, böyük qəsəbələrdə mövcud mötəbərən “milliyətpərvərlik kökünü birdəfəlik kəsmək üçün” həməən sorğusuz və sualsız qurşuna dizildi. Bu qurbanların qismi-mühümmi zabıt, mühərrir, müəllim, doktor, tələbə, məmur və sair bu kibi münəvvərəndən idi. Azərbaycanın həqiqi diktatoru, cəlladbaşı Pankratov idi. Pankratovun əmri fəvqündə bir əmr yox idi. ÇK məmurunun füzulluğu o dərəcəyi bulmuşdu ki, Azərbaycan komissarları rəisi bulunan Nəriman Nərimanovun kəndisini belə tovqif eyləmişlərdi.

Bu təqibat üzərinə Azərbaycan milliyətpərvərliyi fikrindən ayrılamadıqları üçün bolşeviklikdən qaçan və təkrar fürsət bulub da istiqlallarının iadəsi üçün mübarizəyə hazırlanan övladi-vətən şimdi İrana, Türkiyə və bütün Avropa məmləkətlərinə iltica eyləmiş, müsaid bir zamanı bəkləyib duruyorlar.

Yuxarıda məzkur üsyanları və əksəriyyəni də kəndiləri tərəfindən bilxassə uydurulan hərəkətləri bəhanə ilə bolşeviklərin Azərbaycan bilad və qəsəbəsinə verdikləri təxribat Yunanıstanın Anadoluya verdiyi xərabədən aşağı qalmadığı kibi və Gəncədə ehdas olunan faciədə İzmir faciəsinin pək donunda deyildir. Bu hadisələrdə aclıq və səfalət üzündən ölənlər müstəsna, yalnız təngil və cəza dəstələri tərəfindən qətl olunanların miqdarı on min miqdarını mütləqən keçməkdədir.

* * *

“İxtilal”, hökuməti Azərbaycan kommunist firqəsinə vermişdi. Bu hökumət qurnazca, kamilən müsəlman əzadan təşəkkül etmişdi. Hökumət rəisi Nərimanov əskidən Azərbaycanda bir az məruf bir sima idisə də, digər arkadaşları tamamilə

törədi idilər. Həqiqətdə isə əsl siyasət çevirən qüvvət Kommunist Firqəsinin Azərbaycan heyəti-mərkəziyyəsi katibi, Qızıl Ordu komandanlığı və ÇK idi ki, bunlar tamamilə ruslarla sair əcnəbilərdən ibarət idi.

İlk günlər xalqın iğfalı üçün yapılan manevrlər yalnız böyük və əsgəri məmuriyyətlərin Osmanlı türklərinə tovcıhi ilə qalmadı. Məluma, Qızıl Ordu erməni üsyanını dəxi birdəfəlik bitirəcək, yolunu təmizləyərək Anadolu imdadına gedəcəkdi. Buna görə də Qarabağda daha müqavimət göstərməkdə olan erməni asiləri üzərinə hücum edildi. Eyni zamanda, Gürcüstan dəxi təhdid edildi. Fəqət bu, zahirdə Azərbaycan siyasəti-milliyəsini müdafiə etmək maskası, yalnız Ermənistanın bolşeviklər tərəfindən istila edilməsinə qədər dağıldı. Ermənistanda dəxi bolşevik hökuməti təsis edər-etməz rus siyasəti Nəriman bəyin səxavətkar ağzıla iki gün əvvəl müdafiə əylədiyi Zəngəzur ilə Naxçıvan qəzasını mütəntən bir surətdə Ermənistana hədiyyə etdi.

Gürcüstan ilə açılan müharibə dəxi sülh ilə nəticəpəzir oldu. Gürcüstanı təhdid edən Azərbaycan bolşevik hökuməti yapıdığı bu sülhdə “Müsavət” hökuməti ilə Gürcüstan menşevik hökuməti arasında əvvəlcə mövcud bulunan etilafa görə qəti surətdə həlli hökmə həvalə olunacaq Borçalı ərazisini bilatərəddüd Gürcüstana tərk etdi və əskidən Azərbaycan ərazisindən olduğu Gürcüstanca təslim olunan Zaqatala ərazisi üçün hökmə müraciət əyləmək formulunu qəbul əylədi. Azərbaycanın siyasi mənfəətləri naminə hər bə başlayan hökumət, nəticədə məmləkət qitələrinə hədiyyə etməklə sülh yapıyor, dəlil olmaq üzrə əmələ üçün hüdud fərqi olmadığını irəli sürüyordu. Həm həqiqətən də Rusiya üçün bir qəzanın ermənidəmi, yoxsa türkdəmi qaldığının nə əhəmiyyəti ola biliyordu!... Yetişir ki, bunlar həpsi Rusiyada olsun və ortadakı ixtilafı həll edilsin. Bu həlldə qeyb edən müsəlman olursa, nə əla!

Bolşevik siyasətinin qurnaz manevrlərindən birisi də ixtilalı mütəaqib Lenin tərəfindən Azərbaycanın istiqlalını mübəyyən bir teleqrafın nəşri ilə Azərbaycan hökuməti və üsyan edən əmələ və köylüsü namına Qızıl Ordunun Azərbaycana dəvəti keyfiyyəti idi. Bu dəvət əksəriyyəni Çiçerin tərəfindən məqami-müdafiədə zikr olunaraq, öylə təsir hasil etdiriliyor ki, Qızıl Ordu Azərbaycana azərbaycanlıların dəvətilə gəlmişdir. Halbuki dəvət edən də kəndiləri, icabət edən də kəndiləridir.

Zahirdə böylə sözlərlə göz qapayan həriflər, batində Azərbaycan ixtilalından mətlub bulunan əsl məqsədləri təsviyə etmək üçün Şaxtaxtinski Behbud⁶⁶ ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti-milliyəsi tarixi-süqutunun ən məsul faili bulunan Hacinski Məhəmməd Həsən Moskvaya getmişlərdi. Bunların Moskva səfərini xalq arzusu vəchlə təvil ediyordu: “Getmişlər Leninə söyləsinlər ki, bu idarə Azərbaycana yaramaz!” Halbuki, onlar daha çox zaman təfsilatı hər kəsdən, hətta Azərbaycanlı kommunistlərdən belə qapalı saxlanan bir taqım müahidələr əqdilə övdət əyləmişlərdi. Yalnız Şaxtaxtinski imzasını havi bulunan bu müahidələrə görə Azərbaycan ümuri-əsgəriyyə, xariciyyə, iqtisadiyyə və iaşəsinin tənзимini tamamilə Rusiyaya veriyor, eyni zamanda, dəmir yolları ilə petrol müəssisatının idarəsini dəxi ona tərk ediyordu. Bu müahidələrə görə Azərbaycan iqtisadi məsələlərdə və hətta iaşəyə aid xüsuslarda Rusiyada nəşr olunan cümlə dekretləri

eyni ilə Azərbaycanı tətbiq etməli idi. Tədar etdiyimiz nəzarətlərin Azərbaycan komissarlar heyətində birər mürəxxəsi bulunacaq və bu mürəxxəslərin kəndi nəzarətlərinə aid məsəildə rəyləri bütün heyət əzasının rəyləri fəvqündə olacaq idi. Halbuki Azərbaycanın Moskva hökumətinə heç bir növlə iştirakı yox idi.

Azərbaycanın həqiqi sərvəti olan petrola gəlincə, bütün petrol Rusiyanın yədi-inhisarına alınıyor, bundan yalnız bir qismi, Azərbaycan daxilindəki sərfiyyat ilə Türkiyə və İran bazarına ixrac edilmək üzrə Azərbaycan hökumətinin kəndi idarəsinə buraxılıyordu. Bi miqdarın təyini dəxi Moskva baş məhrumat komitəsinin rızasılə təyin olunacaqdı. Demək ki, Moskvanın iradəsi hasil olmadan müstəqil Azərbaycan köylüsü külbəsində yakacaq lampanın işığıni istədiyi kibi qullanamazdı. Həm həqiqətən Bakı həbsxanasında bulunduğum zaman, qəzetlərdə Bakı ilə həmcivar qəzalardan birisində köylü üçün təsis olunan gecə məktəblərinin petrol olmadığından dolayı məəttəl qaldığını oxumaqla heyran qalmışdım. Fəqət, nə yaparsan ki, eynini zirpərdəyi-xəfada saxladıqları bu müahidələri Bakıda çıxan kommunist mətbuatı və o sırada iniqad edən Azərbaycan sovetlər konqresində söz söyləyən həyasız xətiblər Azərbaycan istiqlalının təqviyəsi şəklində təfsir etmişlərdi.

Məsələ yalnız məmləkətin mənabei-iqtisadiyyəsini əldə etməklə qalmıyordu. Az-çox baqi qalan Azərbaycan əsgəri dəxi dağıdılıyordu. Bir qisim qitəatı müqabil inqilabçı deyə dağıtmış, geridə qalan mövcudiyyəni də Azərbaycan ixtilalını mütəaqib bolşeviklər tərəfindən İran üzərinə yapılan təcavüz səfərinə göndərmişlərdi. Bu surətdə bolşeviklər həm Azərbaycan ordusunu itlaf ediyor, həm də Rəşt ilə Ənzəlidə yapıdıqları vəqayeni azərbaycanlı əlilə icra etmək surətilə bu iki dindəş millət arasında əbədi bir nifaq və uçurum açmaq istiyorlardı.

Rəsmi bolşevik təvilatına baxılırsa, bütün bunlar bittəb Şərq inqilabı naminə, Şərq millətlərini xunxar Avropa kapitalistlərinin əsarətindən qurtarmaq üçün yapılıyordu. Bu məqsədlə Türkiyə Kommunist Firqəsi, İran Kommunist firqəsi və sairə təşəkkül ediyor, xilaskar kommunizm fikrinin bu məmləkətlərdə tərvici üçün macərəacı adamlardan mütəşəkkil müxtəlif təşkilat vücuda gətiriliyordu.

Yenə bu məqsədlə Bakıda Şərq millətləri konqresi təşkil olunuyordu. Fəqət, Şərq məsələlərini həll etmək üçün toplanan bu ictimadə məsələləri vəz və həll edənlər nədənsə həp Qərb sosialistlərinə ibarət idi. Məsələn, Macarıstanda inqilabı qaib edən Belakon gəlib də Bakıda Əfqanıstan, İran və Türkiyədə tətbiq olunacaq ərazi məsələsini həll ediyordu. Hər nə qədər bu konqreyə iştirak edən türkiyəli mürəxxəslərdən bir qismi naminə söz söyləyən mərhum Bəhaəddin Şakir bəy “Şərqin xilasını şərqilərin kəndi əli ilə olmalıdır!” deyirdusa da, bu xitab internasional gurultusu içində təsirsiz bir surətdə qayb olub gediordu. Nəriman Astarxana doğru göndərilən petrol yüklü gəmiləri top əndaxtları ilə yola salarkən, “Bu, tarixin qeyd edəmədiyi ilk vəqədir ki, petrol poslasız və hesabsız olaraq Rusiyaya gediordu” deyirdi. Eyni zamanda, sovet hökuməti ilə burjua hökumətlərinin fərqiini anladırkən: “O hökumətlərin gəlir və çıxar dəftəri var, fəqət, bizim gəlir dəftərimiz varsa da, çıxar dəftərimiz yoxdur” deyirdi. İştə bu əsl sərvətini biləəvəz israf və məsarifini dəftərsiz bir surətdə yapan hökumət, Azərbaycan kimi dünyada misli yox zəngin bir mənabi-sərvətə malik olan

məmləkəti öylə bir halə gətirdi ki, kəndisindən pək çox fəqir olan Gürcüstana nisbət belə etibarsız bir hala gəldi. Bakı petrol ocaqlarında çalışan müstəhsilləri kəndi qaimələri ilə doyuran bir hökumət hasilatını kamilən Rusiyaya verir də, müqabilində Moskva kağız parası olsa belə, bir şey almazsa, bittəb bazarı qiymət və etibarı yox qaimələrlə doldurur ki, nəticəsi iflasdan başqa bir şey deyildir.

Qərib bir cilveyi-şüun deyilmi ki, başına qonmuş hesab bilməz bir hökumət sayəsində Bakının petroлу əhalisinin fəqrini mucib oluyor?!..

Bu qədər siyasi və iqtisadi xüsrənlər nəticəsində heç olmazsa məmləkət irfanca olsun qazandı mı?... Əcəba, bu mümkün ola bilərmidi? Siyasəti iqtisaddan, iqtisadi irfandan ayırmaq qabilmi? Bir məmləkətin iqtisadiyyatını bərbad, siyasiyyatını alt-üst edən qüvvətdən irfan naminə emar gözləmək qabil olurmu?

İbtida üç ay zərfində bütün Azərbaycanın türkcə oxur-yazar bir mərtəbəyə isal ediləcəyi elan olundu. Pəki, amma kitab yox, müəllim yox... Ticarət mənindən dolayı işsiz qalan bir az oxuma, yazma bilən bəzircənləri həmənlər kurslara aldılar. İki-üç həftə zərfində müəllim oldu – deyə öyrətdikdən sonra kağız üzərində məbzul bir surətdə açılmış bulunan məktəblərə təyin etdilər. Sözdə hər növdən bir çox irfan müəssisələri təsis olundu. Hətta başqa məslək sahibi olub da kommünizm tətbiqatından dolayı işsiz qalan bir çox həvəskarları istifadə surətilə köylü ilə əmələyə yalnız yazma və oxuma deyil, sənayeyi-nəfisədən də bir bəhrə vermək istədilər. Musiqi məktəbləri, rəsm məktəbləri, rəqs məktəbləri, bilməm nə məktəbləri açmaq, əmələyi hər cəhətlə kamil etmək istədilər. Xülasə istədilər, istədilər, həp istədilər.

Fəqət, aylar deyil, illər keçdi. İdarələr hala rusca. Konqrelər hala rusca. Az-çox intizamla davam edən məktəblər rusca. Üç həftədə müəllim olan bəzircənlər şimdi adam əqilli, əlbəttə, müəllim deyil, bir sovet bəzircəni. Musiqi müəllimi yenə kəndi yazıxanasında ehtikarla məşğul. Əskidən mövcud məktəblər bir hali-pərişanıdır. Yeni iqtisadi siyasət mucibincə Nərimanovun nəzəriyyəsinə rəğmənlər sovet hökumətinin şimdi qayət böyük çıxar dəftəri vardır ki, bunun maarifə aid cədvəli, cədvəllərin ən kiçiyidir. Əcnəbi Darülfünunlarına artıq tələbə göndərilmiyər. Yalnız “Müsavət” zamanında göndərilən tələbələrini geri çağırmaq, siyasətən müvafiq görülməmişdir⁶⁷. Türkiyədən gələn müəllim və müəllimələrə tamamilə geri dönmüşlərdir. Çünki şəraiti-mövcudə içərisində çalışmayı mümkün görməmişlərdir.

Mətbuat və ədəbiyyatın halını soruyorsunuz? İştə sizə nümunə: “Füqərə füyuzatı” namilə yalnız iki nüsxə çıxarıla bilən “ədəbi” məcmuənin komissarların fotoqraflarını həvi nüsxəsində rəsmlər altına yazılan mənzum sətirlərdən birisi sizə feyzi-inqilabın nə kibi şahkar yaratdığını irəə edər:

Bax şu Qarazadə Əli Heydəre,
Təhfeyi-Şirvana, mələk-mənzərə.
Bəhri-Xəzər, xütteyi-Azərbaycan,
Görməmiş ömründə belə hökmran!

Həm həqiqətən də böylə heysiyyətsiz bir hökmranı Azərbaycan heç bir zaman görməmişdir. Bütün mənası ilə qüruni-vüstai bir dövr yaşarkən belə Azərbaycan xanlarından hankısına hər hankı qəsidəxan bir şair mədhiyyə deyə, böylə bir “töhfə” gətirsəydi, onun nə yaman bir həcv olunduğunu fərq edərdi. Fəqət “mələk-mənzər” hərbiyyə komissarı bunun fərqi də deyildir.

İrfan və ədəbiyyatda ruhi-milliyi tənmiyyə edəcək cərəyanlardanmı maraqlanırsınız? Şu qədər biliniz, türkçülüyn möhtərəm şairi Məhəmməd Əmin bəy əfəndinin asari-milliyətpərvəranəsi kütübi-zəlalədən olmaq üzrə bütün kitabxanalardan teyy edilmişdir.

Əgər sırf türk yazısı ilə çıxan mətbuata türkcə mətbuat deyilsə, şimdiki Azərbaycanda bu var. Yox, mətbuati-milliyədən məqsəd yalnız yazının zahiri deyil, ruhu, mündəricatı dəxi murad isə, o halda, bolşevik Azərbaycanında mətbuati-milliyə yoxdur. Vəqtilə ağ padşahdan bəhs edər durur “Türküstan vilayətinin qəzeti” namli missioner Astraumov tərəfindən nəşr olunan türkcə bir qəzetə ilə Qızıl Lenin mənaqibindən və kommunist firqəsi nəzəriyyatından başqa bir şey bilməyən Azərbaycan kommunist türk mətbuatı arasında bir fərq görürəm. Bu mətbuatın digər türk mətbuatı ilə müştərək bir şeyi varsa, o da yazısındakı ərəb hərfləridir. Fəqət, bolşeviklər bu fərqi də ortadan qaldırırlar. Azərbaycan hökuməti-hazirəsi latın hürufatının tətbiqinə aid qərar almış və buna təşəbbüs etmişdir. Bu təşəbbüs tamamilə tətbiq olunarsa, o zaman Azərbaycan ilə digər türk mətbuatı arasında nə batinən bir münasibət qalacaq, nə də zahirən bir müşahibət!

* * *

Azərbaycanlılar, dəmindən bəri saydığım məhrumiyyətlərdən, kəbinə varılamayacaq qədər böyük fəlakətlərdən daha acı bir xüsrana uğradılar. Məruz olduqları təcavüz və istila nəticəsində ilticaya məcbur qaldıqları Türkiyədə, bu qardaş məmləkətdə bolşeviklərin propaqandası, bu propaqandaya inanan və aldananların təbliğat və intişaratı sayəsində öylə acı hallara müsadif oldular ki, imansız və xünxar bir düşməndən qaçdıqlarını kimsəyə anlatamadılar. Biləks, burada bir məlcə ararkən daima kəndilərini təbrə etmək, məğduriyyətlərini soyuq bir mühitə qarşı isbat etmək zərurətində qaldılar.

Siyasət iqtizasınca ixtilalçı Rusiya ilə anlaşmaq zərurətində qalan Türkiyə, Azərbaycanda güzəran edən həvadisın künh və mahiyyətini daha əmin vasitələrdən öyrəncəyə qədər öylə təsəvvür ediyor ki, Gəncədə vüqaa gələn üsyan, ingilis siyasətinə alət olan zəvat tərəfdən təhiyyə edilmişdir. Bu fikir, məəttəəssüf, ən böyük məqamlara varıncaya qədər icrayi-təsir etmişdi.

Azərbaycan hökuməti-milliyəsinin fəcaətli fəlakətdən daha acıqlısı bu idi ki, milliyətpərvərlər Türkiyəyə qarşı vəfasızlıqla ittiham olunuyordu. Ehtimal ki, bəziləri hala bu qənaətlərində baqidirlər.

İştə ən çəkilməz faciə bu faciədir!

Vəfasızlığın ən böyük dəlili olmaq üzrə Azərbaycanın müşkül və möhtac günündə Anadoluya qarşı laqeyd qaldığı, laqeyd deyil, hətta düşmənlərinə təmayül etdiyi sərd olunuyor. Əgər bolşeviklər və ələlümum rüslardan qorxaraq işi daha

əmin bir qazığa bağlamadan azərbaycanlıların Antantaya qarşı elani-xüsumət etmədiyi bu “təmayül”ə dəlil ədd edilsə, zənn edərəm ki, bu qədər vəqayefaciəyi nəql etdikdən sonra, artıq kimsə Azərbaycanı, bu xüsusda Türkiyəyə qarşı vəfasızlıqla ittiham edəməz! Digər xüsusatda dəxi Azərbaycanın Türkiyə müqəddaratına laqeyd qalmadığını, zamanı gəlirsə, vasaiqi ilə isbat etmək mümkündür.

Azərbaycan fikir və əməlini doğuran cərəyani-milli türk ədəbiyyatının təhti-təsirində bulunan bir mətbuatın zadəyi-təlqinatı ikən, məclisi-məbusanda, ingilislər daha Bakıda ikən, məbusanın ən məsul firqəsi naminə “Əvət, türkləri biz dəvət etdik, onlar bizi xilas üçün gəldilər. Bu xilaskarlara paytaxtımızın ta göbəyində abidələr tikmək vəzifəmizdəndir!” deməkdən çəkinməyən, İzmir faciəsi üzərinə məmləkətin hər tərəfində təzahürati-milliyələr icra edən, hökumət firqəsi “Müsavət”ın vasiteyi-nəşri-əfkarı “İstiqlal” məcmuəsində və hökumətin rəsmi qəzetəsi “Azərbaycan”da mütərikəyi mütəaqib təhəddüs edən qaranlıq günlərdə Türkiyənin ölməz bir qüvvət olduğunu yazan və Osmanlı imperatorluğu çökdüsə, yerində Türk hökuməti təsis etdi – ümidi ilə təsəlli bulan, ingilis həbsxanasından qaçan möhtərəm millətçiləri istəyənlərə “Müsafir bulundurmaya haqqı olmayan bir istiqlalı istəməyiz” – cavabilə müqabilə edən, Bakı istirdadında şəhid düşən türk əsgərlərinin məzarı üstündə ehtifalati-əzimə ilə abideyi-şükran rəکز etdirən bir mühit, nasıl olur da vəfasızlıqla ittiham olunur?!...

Azərbaycan zəməmi-idarəsini əllərinə almaq zərurətində bulunan milliyətpərvərlərin öhdələrinə düşən məsuliyyət həqiqətən də əlim idi. Qərrib bir təcəlli-tale deyilmi ki, rus firqələri nəzərində, erməni mətbuatında, gürcü məhafilində türkçülüklə bəllənən və Türkiyəçiliklə ittiham olunan bu zəvat eyni zamanda dəxi Türkiyəyə qarşı bivəfalıqla ittiham olunurlar?!...

Azərbaycanlılar üçün məmləkətlərinin düçari-fəlakət olmasından, iki qardaş millət arasında təhəddüt edən suyi-təfəhhüm daha acıdır, daha fəcidir. Fəqət, mədari-təsəlli olan bir şey varsa, o da bu suyi-təfəhhüm təvəllüdü bir taqım əşxasın hərəkətindən doğduğu kibi, icra etdiyi təsirin də yalnız müəyyən əşxas üzərində hakim olması ilə məhdud qalacağı qənaətidir. Yoxsa, türklüyünü anlamış Azərbaycan ilə türklük üçün qan tökən, can verən Anadolu arasındakı qardaşlıq bağını nə tarixin şimdiki Türk-Rus müxadinəti kimi təsadüfi vəqə epizodları, nə də bir taqım əşxasın siyasi xətaları çözəməz!

IX ŞİMDİKİ VƏZİYYƏT

“İxtilalı” mütəaqib Azərbaycan istiqlalını təmin edər kibi görünən Rusiya bolşevikləri 29 təşrini-sani 1920 tarixində Ermənistan Cümhuriyyətini, 25 şubat 1911 tarixində də Gürcüstan Cümhuriyyətini istila etdikdən sonra Mavərayi-Qafqasiyadakı üç cümhuriyyətin tövhidi üçün bir taqım təşəbbüsata qalxmışdılar.

14 təşrini-sani 1921 tarixində Mavərayi-Qafqas federasyonu rəsmən təşəkkül etdi. Fəqət, iş bununla da qalmadı. 10 təşrini-sani 1922 tarixində Moskvada iniqad edən konqre Rusiya sovetlərinin ittifaqı, cəmahiri-müctəməə təsis etdiklərini elan

eylədi. Şu surətdə felən çoxdan qaib etdiyi istiqlalını, Azərbaycan bu dəfə də rəsmən qaib ediyordu. Şimdiki şəkli ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti cüzi məhəlli-muxtariyyətdən başqa bir şey deyildir.

Qafqasiyanın şu surətlə yenidən Moskva mərkəzinə rəbt olunması nə Gürcüstanın, nə də Azərbaycanın arzuyu-ümumisi üzərinə vaqe oluyor. Arzu və ya əfkari-ümumiyyə ilə bolşevik idarəsinin bir dəfə işi yoxdur. Hürriyyəti-mətbuat və sərbəstiyi-ictimai olmayan bir yerdə və öylə bir yerdə ki, əhalinin qismimühümmü əhliyyət haqqından məhrumdur, əfkari-ümumiyyədən bəhs etmək, əlbəttə, gülünc olur. Fəqət, bolşevik nöqteyi-nəzərindən mövcud olan əfkari-ümumiyyə (məhəldəki kommunistlərin rəyi) belə bu ittifaqın əleyhinədir. Rusiya Federasyonu Kommunist Fırqəsi Mərkəzi Komitəsinin qərarı və Leninin amiranə teleqrafları ilə təşəkkül etmişdir. Bu xüsusda Tiflis gürcüləri ilə Moskva rusları arasında təati edilən gizli teleqraflar bilxassə calibi-diqqətdir.

Gürcü Kommunist fırqəsi heyəti-mərkəziyyəsi 15 iyul 1922 tarixli cələsəsində Moskvadan gələn bir təklifi tədqiq ediyordu. Bu təklif Rusiya Kommunist fırqəsi heyəti-mərkəziyyəsi baş katibi Stalinin “tez”lərinə binaən tərtib edilmiş idi. Bu tezlərə görə Mavərayi-Qafqas cümhuriyyətləri hər növ şüuni-istiqlaldan imtina edərək müttəhid bir federasyon vücuda gətirməli, eyni zamanda, bu federasyon dəxi Rusiya, Ukrayna və sair muxtar Sovet cümhuriyyətləri ilə birlikdə Sovet cəmahiri-müttəfiqəsini təşkil etməlidir. Gürcü kommunistləri müzakirədən sonra bu təklifi şayani-qəbul gördüklərinə və Qafqasiya cümhuriyyətlərinin şüuni-istiqlalından məhrum buraxılmaq sırasının daha hülul etmiş olmadığına aid bir qərar çıxardılar. Bu qərar 19 rəyi-müvafiqə qarşı 6 rəyimüxalif qazandı. Gürcü komitəsi bu xüsusdakı rəyini Moskvaya bildirdi. 17 təşrinə-əvvəl 1922 tarixində Moskvadan böylə bir cavab alındı: “Yoldaş Oraxelaşviliyə!⁶⁸ Gürcü mərkəzi komitəsinin birləşmək üçün daha sıra gəlmədiyinə və istiqlalın ibqası lüzumuna aid olan mülahizəsini heyəti-mərkəziyyə ictimai-ümumisi ittifaqi-arailə rədd etdi. Gürcüstan mürəxxəsi bulunan Midivani⁶⁹, bu xüsusdakı vəhdəti-fikriyyəyi gördüyündən gürcü komitəsinin təklifindən imtina etmək məcburiyyətində qaldı. İctimai-ümumi Stalin, Orjenikidze⁷⁰, Myasnikov⁷¹ və Molotov⁷² yoldaşlardan təşəkkül edən komisyunun Mavərayi-Qafqas federasyonunun ibqası və eyni zamanda, Rusiya, Ukrayna, Belorusiya ilə birlikdə “Sosialist cəmahiri-müttəfiqəsi” təşkili lüzumuna aid qərarını bilatəhrif qəbul eylədi. Qərarın mətni yoldaş Orjenikidzeyə göndəriliyor. Rus kommunist fırqəsi heyəti-mərkəziyyəsi işbu qərarın kəməli-məmnuniyyət və həyacanla tələqqi ediləcəyinə şübhə etməz. Nömrə 7643 (xəfi) R.K. F.M.H. katibi Stalin”.

Fəqət, bu teleqrafi-mürsəlin son sətirdəki ümidinə rəğmən Tiflisdə məmnuniyyətəbəxş bir həyəcən deyil, yəsavər bir hissi-infial oyandırıyor. Bu hissi-infialı gürcü kommunistlərinin bir qismi xətti-müstəqim ilə həməən Moskvaya bildiriyor: Rusiya imperializmindən lisani-şəkva ilə bəhs ediyordular. Bu şikayətin Moskvayı nə dərəcədə iğzab etdiyini aşağıdakı teleqraflardan anlıyoruz: “Moskva 3 təşrinə-əvvəl Çinçadze və Maxaradze⁷³ yoldaşlara. Kopyasını mərkəzi-ümumi əzası Orjenikidze və Mavərayi-Qafqas komitəsi katibi Oraxelaşviliyə verməli.

Sizin velikorus milliyyətpərvərliyinə qarşı çıxışınız, gürcü milliyyətpərvərliyini iltizam etdirəməzdi. Siz bilməliyidiniz ki, ictimai-ümuminin Mavərayi-Qafqasın da Rusiya ittihadına düxulu haqqındakı qərarı eyni ilə tətbiq etməli idiniz. Bu qərarı əgər istərsə yalnız ictimai-ümumi kəndisi nəqz edə bilər. Göndərdiyiniz məxtərənin üslubu firqə adabını ələnən ixlal ediyor. Bu xüsusdakı təfrəfüruşluğa intiha verilməsinə tövsiyə edirik. İmzalar Kamenyev⁷⁴, Buxarin”.

Təfrə fəruşluqlarından və sərkeşlərindən bəhs olunan Çinçadze ilə Maxaradze Gürcüstanın saç ağartmış pək əski sosialistlərindənədir. Onların ələnən Moskva imperializminə qarşı çıxışları Leninin kəndisini belə iğzab ediyordu. İştə bu qəzəbi hekayə edən bir teleqraf ki, 21 təşrinə-əvvəl tarixilə Moskvadan çəkilmişdir.

“Gürcü mərkəzi komitəsi əzasından Çinçadze və Kavtaradzeyə: Çinçadze və digərləri imzasilə göndərilib də mərkəzi-ümumi katiblərindən birisi vasitəsilə deyil, nədənsə, Buxarin tərəfindən mənə təslim olunan müzakirənin müğayiri-ədəb bulunan mündəricatına heyret etdim. Mənim bilavasitə və Midivaninin iştirak etdiyimiz ictimai ümumi qərarından sonra hər ixtilafın bərtərəf edilmiş olduğuna qane idim. Orjenikidzeyə qarşı istemal olunan tufuatı tamamilə təqbih eylərəm və kəndisi ilə aranızda vaqə olan hadisənin mühakiməsini müvafiq ədəbi bir tərzdə mərkəzi-ümumi kitabətinə vermənizi müsirranə təklif eylərəm. Xətti-müstəqim ilə kəşidə etdiyiniz ərzi-hal dəxi məzkur kitabətə verilmişdir. Lenin, nömrə 7994”.

Bolşevikliyin məzalimini binnisbə az görən Gürcüstanda hal böylə olursa, Azərbaycanın nə kibi hallar keçirdiyi təsəvvür oluna bilir.

Bu hala qarşı Türkiyə mətəəssüf seyirçi vəziyyətdə qalıyor. Cərəyani-vüquat üzərinə bir nüfuz və təsiri olamıyor. Bir gün əvvəl Türkiyəni Tiflisdə təmsil edən Muxtar bəy bir gün sonra Moskvaya getmək zərurətində qalıyor.

Türkiyə bolşevik Rusiyası ilə – bizim bildiyimiz – iki müahidə ilə mərbutdur: biri Moskva müahidəsi ki, 1921 sənəsində imzalanmışdır, digəri də Mavərayi-Qafqas cümhuriyyətləri ilə əqd olunan Qars müahidəsi ki, 11 iyul 1922 tarixində imzalanmışdır. Birinci müahidə ilə Türkiyə mürəxxəsləri Qafqasiya cümhuriyyətlərinin mövcudiyətini təsbit etdirməklə bərabər, Azərbaycan kommunistləri tərəfindən Ermənistan şuralarına hədiyyə olunan Naxçıvan vilayəti mümtaz bir vilayət ünvanilə və salis bir hökumətə hədiyyə edilməmək şərtilə Azərbaycan təhti-himayəsinə verilmiş⁷⁵ və bir də tərəfin aktın Şərq millətlərinin istiqlallarına ehtiram edəcəklərini mütəqabilən təyid eyləmişlərdir⁷⁶.

Azərbaycanın şimdiki şəkli-idarəsi tədqiq olunursa, hökumətin zahiri ilə batini bundan ibarətdir:

Zahirdə məmləkət bir komissarlar heyəti ilə bir də icra komitəsi tərəfindən idarə olunuyor. İcra komitəsi bütün Azərbaycan əmələ və köylüləri tərəfindən toplanan Şuralar (Sovetlər) kongresində intixab olunuyor. Bu komitə isə komissarlar heyətini intixab edər. Komitə bir heyəti-müraqibə ikən, heyət bir qüvveyi-icraiyyədir. Fəqət, bolşevik üsul-idarəsində təfriqi-qəva əsası mövcud olmadığından qüvveyi-icraiyyə, eyni zamanda, səlahiyyəti-təşriyyəyi dəxi haizdir. Qəvaninin (dekretlərin) əksəri zatən komissarlar heyəti tərəfindən nəşr olunur. Bütün Azərbaycan Şuralar kongresi yalnız sənədə bir dəfə toplanır. Sovet

qəvanini-əsasiyyəsinə görə Şuralar köylü ilə əmələ mürəxxəslərindən təşəkkül edirsə də, əmələnin haqq rəyi köylüyə nisbətə faiqdir. Bir əmələ rəyinin qiyməti-təşriyyəsi bir köylü rəyinin qat-qat fəvqündədir. Yüz əmələ bir mürəxxis verdikdə min köylü bir mürəxxis çıxara bilir. Şəhərlərdəki əmələ qisminin əksəriyyəni ruslardan təşəkkül eylədiyi nəzəri-etinaya alınıyorsa, bunun Azərbaycan həyat-siyasiyyəsində nə kibi kombinezonlara (təhəvvülata) müncərr olacağı anlaşılır.

Hökümətin əmrləri üzərinə ən böyük təsir icra edən müəssisəyi-ictimaiyyə, Bakı əmələlərinin şurasıdır. Bu şura, əmələ, bəhriyyə tayfası, əsgər və köylü mürəxxəslərindən təşəkkül edər. Bakıda bulunan əmələnin, bəhriyyə tayfasının və rus işğal ordusu nəfərlərinin əksəriyyətindən təşəkkül edən bu müəssisə, adətən, bir rus müəssisəsidir. Bu müəssisənin başında Kırlov namında bir rus dururdu. Demək, Azərbaycan əfkari-ümumiyyəsinə təmsil edən zat bir rusdur.

Azərbaycan qüvəyi-əsgəriyyəsi namına cəməni 3000-4000 qədər bir qüvvət var ki, bu da məmləkətin müxtəlif mərkəzlərində pərakəndə bir halda bulunuyor. Rus qüvvəyi-işğaliyyəsi isə bir kaç firqəyə malik mühüm bir yekun təşkil etməkdədir. Əsgəri idarə (Azərbaycan qüvəsi dəxi daxil olduğu halda) rus ərkani-hərbinə tabedir. Komanda heyəti də ruslardandır.

Azərbaycan iqtisadiyyatına hakim olan petrol ocaqları “Neftkom” deyilən bir müəssisə tərəfindən idarə olunuyor. Bu müəssisə hökümət içində hökümətdir. Tamamilə muxtar və doğrudan-doğruya Rusiyaya tabe bir müəssisədir. Başında rus məmurlarından Serebrovski namında bir rus duruyor.

Kommunist idarələrinin şəkli yalnız zahiri pərdələrdən ibarətdir. Bu pərdələrin arxasında icrayi-hökümət edən qüvvət daima və mütləqən firqə qüvvətidir. Azərbaycanın icra komitəsi ilə komissarlar heyətini idarə edən qüvvət əsla dəxi bu qüvvətdir - Azərbaycan Kommunist Firqəsinin mərkəzi heyətidir. Bu mərkəz əvəmirini Moskva mərkəzi-ümumisindən alır. Mərkəzlərdə katibi-ümumilər var. Katibi-ümumilər adətən birer diktatorlardır. Azərbaycan diktatoru isə Kirov namında bir rusdur⁷⁷.

Həqiqətdə qüvəyi-iqtisadiyyə, əsgəriyyə, əfkari-ümumiyyə və heyəti-icraiyyəsi birer rus əlində bulunan bu dövlətin yalnız komissarlar heyəti-rəyasətində bulunan Musabəyov ilə icra komitəsi rəyasətində bulunan Səməd Ağası türkdürlər ki, ikisi də türkcə adlarını belə yazmaqdan aciz, tamamilə rus hərsinə məğlub və milliyyət nöqtəyi-nəzərindən pək şübhəli adamlardır.

Xaricə qarşı Azərbaycan yalnız iki yerdə təmsil olunuyordu: Ankara ilə Moskvada. Moskvada Azərbaycanı bir çox zaman moskvalı Solovyov namında birisi təmsil ediyordu. Ankarada isə Əbilov bəy təmsil ediyordu. Fəqət, Türkiyə əfkari-ümumiyyəsinə iğfaldan başqa bir vəzifəsi olmayan bu yeganə müməssiliyyəsinin əcaib bir taleyi vardır. Əhibbadan birisinin pək haqlı olaraq söylədiyi kibi o, dün Azərbaycanı təmsil ediyordu, bu gün Mavərayi-Qafqas federasyonunu təmsil ediyor. Yarın ehtimal Rusiyayı təmsil edəcək. O biri gün də mühəqqəq heç bir şeyi təmsil etməyəcəkdir!⁷⁸

İxtilalın ilk günlərində, rus ordusunun kəndisinə yapıdığı mütəntən bir istiqbal mərasimi ilə Moskvadan Bakıya vürud edən Nəriman, “Təzə pir” meydanında xalqa xitabən söylədiyi nitqində deyirdi ki, “Məxsusi bir komision

təşkil etdik. Bu komisiyon əski hökumətin övraqını tədqiq ediyor. Bir kaç gün sonra nəticəyi elan edəcək, o vəqt siz də görəcəksiniz ki, nə kibi xainlər sizi idarə ediyormuş!”

Kaç gün deyil, kaç sənə keçdi, o komisiyon bu nəticəyi hələ elan etməmişdir. Həm edəməz də! Çünki məmləkəti ingilislərə satdı deyə, ittiham olunan hökumətin bir həbbə olsun hüquqi-millətdən əcanibə tərək etdiyini bir Nəriman deyil, bütün bolşeviklər bir araya gəlsələr də isbat edəməzlər! Fəqət, Nərimanov və yoldaşları ruslara satmadıq bir şeyi buraxmadılar. Onlar hər şeyi verdilər. Maddi, mənəvi nə varsa həpsini təslim etdilər. Top əndaxtları ilə badi-həva göndərdikləri petrolun yüzdə 15 faizini Azərbaycana alıb verdirmək üçün aylarla yalvarırdılar. Hissələrinə düşən petrola sərbəst bir bazar təmini üçün dəxi nə dərəcə kiçildilər, nə qədər təzəllül göstərdilər. Nəhayət, bu sürətlə hasil olan sərvəti də məmləkəti istila edən Qızıl ordunun şərəfinə israf etdilər⁷⁹.

Bakı petrolları ilə şimdiki Bakı deyil, Moskva spekulasyon (ehtikar) yapıyor. Məmaliki-əcnəbiyyə ilə yapılan ticarət mütləqən Moskva təriqilə icra olunuyor. Qafqasiya məvaddi-ibtidaiyyəsi etibarilə Rusiyadan daha ziyadə mübadiləyə mühəyya ikən Batum təriqilə deyil, Moskva yolu ilə Avropaya rəbt edilmək istəniliyor. Bu kibi süni vasitələrlə Mavərayi-Qafqas münasibəti-iqtisadiyyəsinin məcrayi-təbiisini – Azərbaycan-Gürcüstan nöqtəyi-nəzərindən deyil, böyük Rusiya mənafeyi-nöqtəyi-nəzərindən idarə ediyorlar. Cəbrlə, süngü ilə, ÇK ilə vücuda gətirilən Rusiya federasyonuna böylə süni yollarla iqtisadi bir zəmin hazırlıyolar.

Məsələ bununla da qalmıyor. Azərbaycanda türk hərsi-milliyəsi əleyhinə görölən təşəbbüslər o qədər irəliləmiş olmalıdır ki, Nəriman kəndisi belə buna qarşı qəzetə sütunlarında məqalə qazmaq məcburiyyətində qaldı. O, Bakıda çıxan rusca “Bakinski raboçi” və türkcə “Kommunist” qəzetlərində nəşr eylədiyi bir məqaləsində diyordu ki: “Azərbaycan əmələ və köylüsü bəzi mülahizat ilə siyasi haqqından, təmamiyyəti-mülkiyyəindən, iqtisadi faydasından keçə biliyor, fəqət, öz lisanından kimsəyə fədakarlıq yapmaz”⁸⁰.

Fəqət, siyasi haqqına, kəndi toprağına və həyatın əsasını təşkil edən iqtisadiyyatına qarşı laübali qalan bir millət, lisan və hərsi-milliyəsini müdafiə edə bilərmil?!... Heç kimsə olmasa da, marksistlər bunun qeyri-mümkün olduğunu bilməlidirlər.

Mavərayi-Qafqas cümhuriyyətlərinin siyasi, hüquqi və iqtisadi müqəddəratı, şindi kəndi mərkəzlərindən ziyadə, Moskvaya mərbutdur. 1922 sənəsinin nəhayətində, Moskvada ittixaz olunan qərara görə Rusiya, Ukrayna, Belorusiya və Mavərayi-Qafqas cümhuriyyətlərindən mütəşəkkil bir Sovetlər cəmahiri-müttəfiqəsi vücuda gəlmişdir. Burada bütün Mavərayi-Qafqas namına bir mürəxxəs vardır. Cəmahiri-müttəfiqə heyəti-idarəsi cümhuriyyətlərinin müsavi surətdə ezam eylədikləri mürəxxəslərdən deyil, məmləkətlərin nüfusi-ümumiyyələri nisbətində göndərdikləri mürəxxəslərdən təşəkkül etmişdir. Şöylə ki, ismən müttəfiq heyəti denilən müəssisə, Rusiya və rus mürəxxəslərinin qatı bir əksəriyyət təşkil etmələrilə federasyon bir mənə və mahiyyətdən çıxarılmışdır. Hər müttəfiqin istədiyi zaman bu ittifaqdan çıxmasına müsaid bir maddə varsa da, böylə bir haqdan kim istifadə edə bilir?!...

X QIZIL İMPERİALİZM

Bolşeviklərin nə kibi bir Şərqi siyasəti tətbiq etdikləri, Azərbaycan misalında bütün vüruh və sərəhət ilə meydana çıxmışdır. Şərqi millətlərinin xilas və nıcatına aid şüarlar ilə bolşeviklər sözdə millətlərin hüququna, hürriyyətinə və istıqlalına hörmətkardırlar. İşdə isə digər imperialistlərdən heç də fərqli deyildirlər. Bütün bu anlatdıqlarımızı oxuyan qare, şübhəsiz, kəndisini yeni sistem – bir imperializm qarşısında bulmuşdur.

- Qızıl imperializm!

Hərbi-ümumi nəticəsində zühur edən daxili ixtilal nəticəsində qara Rusiya imperializmi dünyayı vəlvələyə verən bir tərəqqə ilə çökdü. Bu çökən əzəmət, 180 milyonluq müxtəlif cins və millətdən yapıma müasir bir Babil qalası idi. Bu qalanın əqsami-mürəkkəbəsini təşkil edən millətlər kəndi müqəddəratlarının təyini surətilə vücuti-millilərini xilasa çalışıyor və bu məqsədlə təəzzüb ediyordular. Əski Rusiyanın gərək qərbində və gərək cənubunda yeni hökumətlər təşəkkül ediyordu.

Rusiya ənqazı üzərində təşəkkül edən hökumətlərdən Baltik sahili ilə Qərb hüdudunda bulunanları – Qara imperializm ilə Qızıl imperializm arasında keçən istihalə dövründən kəmalilə istifadə edərək yeni bolşevik qüvvəyi-hərbiyyəsi təşəkkül edincəyə qədər kəndilərini toparlıyacaq bir hala gəldilər. Finlandiya, Litva, Latviya, Estoniya və Lehistan kibi dövlətlər əldə silah olaraq kəndi mövcudiyyətlərini isbat etdilər. Bolşevik təcavüzünə müqavimətlə həm Rusiyanın, həm də bütün dövlətlərin təsdiqinə nail oldular. Qafqasiya dövlətləri isə böylə bir müvəffəqiyyətə məzhər olmadılar. Bunlar, hər nə qədər bir hökumət təşkil edərək Avropa dövlətləri tərəfindən qismən bilfel və qismən də bilhüquq təsdiqə nail oldularsa da, mütəcaviz bolşevik qüvvətinə qarşı uzun müddət müqavimət göstərəmədilər.

Rusiyanın iki tərəfində təhəddüs edib də müxtəlif nəticələrlə xitampəzir olan bu vəqayenin əsbabını tədqiq etmək, şübhəsiz, faidədən xali deyildir. Bu səbəblər miyanında qayət mühüm birisi vardır ki, onun zıkrını burada bilxassə müfid buluyoruz.

Dövlətlərin təşəkkül və istihalə tarixlərinə müraciət edərsəniz, kəndi mövcudiyyəti üçün cidala başlayan bir millətin kəndisi ilə mənafei-müştərək bulunan bir taqım qüvəyi-siyasiyyədən istifadə etdiyini görürsünüz. Yunanıstan istıqlalını ingilislərə, Balkandakı islav dövlətləri – Rusiyaya mədyundurlar. Baltik sahilindəki dövlətlər istıqlalları üçün yaptıkları mübarizədə düvəli-müttəfiqə filosu ilə mühümmati-əsgəriyyəindən pək çox faidə görmüşlərdir. Finlandiya Cümhuriyyəti bolşevizm bəlasından Almanıyanın məzahirəti-əsgəriyyəsi ilə qurtulmuşdur. Bolşevizm Qərb hüduduna doğru təcavüz edərəkən, yalnız Rusiyadan ayrılmış yeni dövlətləri deyil, onların arxasında duran müxalif Avropa qüvvətini də buluyordu. Bu hal bilxassə Lehistan misalında gözə çarpar. Lehistan müqaviməti, eyni zamanda da Fransa ərkani-hərbinin müqaviməti demək idi. Halbuki Qafqasiya

cəbhəsi böylə deyildi. Rusiyadan xilasa can atan Qafqasiya bu xilas ilə əlaqədar olan İran ilə Türkiyə dövlətlərinə istinad edəmiyordu. İran hadisatında qüvayimüdafidən məhrum və təşkilati-əsgəriyyəcə zəif idi. Türkiyə isə kəndisini boğmaq istəyən Avropaya qarşı livayi-üsyən açdığından ixtilalçı Rusiyanın hər nə surətlə olursa-olsun, bir az əvvəl kəndi hüduduna yaxınlaşmasını istiyordu. Qafqasiyaya doğru enən bolşevik qüvvətində o, Avropaya müxalif bir qüvvət gördüyü üçün Şimaldan uzanan əli uzun boylu tədqiqə imkan bulamıyaraq, çabuc sığıyordu. Qafqasiyanın başı üzərində yapılan bu müsafihə şübhəsiz ki, Qafqasiya cümhuriyyətlərinin müqəddaratı üzərində qəti bir təsir icra etmişdir.

Həyat və məmat mübarizəsinə atılan Türkiyənin böylə vəziyyət almaq zərurətində qalması, şübhəsiz ki, “Əhvən şərin xeyirən” düsturu üzərinə vəqə olmuşdur. Mühəqqəq ki, Qafqasiyanın təkrar Rusiya rəbqəyi-əsaretinə keçməsi, Türkiyə mənafei-nöqtəyi-nəzərindən böyük bir zərərdir. Fəqət, “Sevr” müahidəsi ilə qabiliyyəti-həyatıyyədən məhrum, zəlil bir dərəkəyə endirilən Türkiyə daha böyük bir zərərdə idi. Türkiyəyi bolşeviklərlə müsafihəyə icbar edən səbəb Lloyd Corc⁸¹ və Klemanso⁸² Avropasının nəşeyi-zəfərlə kor olan siyasəti idi. Bu siyasət var ikən Türkiyə Böyük millət məclisi zəməndarlarını bolşeviklərlə anlaşıqları üçün kimsə müaxizə edəməz. Bolşevik siyasətinin Türkiyə üçün siyasi bir sövqülceyş manevrəsi olduğunu qəbul etməmək, dünya məsələlərini pək dar bir gözlüklə görmək olurdu. Fəqət bu böylə olmaqla bərabər, bolşevik siyasətinin də imperializmin digər bir şəkli olduğunu unutmamaq, siyasi məsələləri vəqayedən ziyadə xəyal və arzularımıza görə təqdir etmək olur.

Avropa imperialistləri müstəmləkələrini qiyməti-faziləyi “Ana yurd”a çəkmək surətilə istismar ediyolar. Halbuki Qızıl imperializm müstəmləkə halına qoyduğu “müttəfiq”lərindən sərvətin kəffəsini çalmaqla istifadə ediyor. Necə ki, Azərbaycan bu xüsusda ən bariz bir misaldır.

Avropa imperialistlərinə qarşı müdafiəyi-nəfs edən Türkiyəyi təqviyə etməklə, Rusiya Türkiyədən daha ziyadə istifadə etdi. Türkiyəyə verdiyi müavinəti-maddiyyə və əsgəriyyənin nə kibi bir qiymətə vardığını bilmiyoruz. Fəqət bolşeviklərin Bakıya girdikləri zaman banklardan çalınan, “talan həftəsi”ndə yəğmə⁸³ edilən mücövhərat ilə altun, gümüş təzyinat və nüquddan, Astarxana daşınan əmtəə və müxalifatdan başqa 300 milyon put (4 milyard 800 milyon kilo) petrol ilə 750 min put (12 milyon kilo) pambıq və pək çox ipək və sairə aşırımlardır.

Bundan başqa, petrol mənbələrinə vəzi-yəd etdikdən sonra Lenin hökuməti ən böyük düşməni olan ingilislərlə anlaşı bilmiş, Türkiyədən daha əvvəl Avropa dövlətlərilə bil-fel müzakirata girişmiş və ticari müqavilələr əqdinə müvəffəq olmuşdur. İngiltərə ilə yaptığı müqavileyi-ticariyyə dolayısı ilə bolşeviklər Şərq siyasətini belə ilğa etmək təəhhüdünə giriyor və propağandalarını həməən tədil ediyoları.

* * *

Qızıl imperialistlərə “Siz də müstəmləkəçisiniz” dedikdə, idarələrində bulunan millətlərə hürriyyət və hakimiyyət haqqı əta etdiklərini rədiyyə məqamında söylüyorlar. Gələlim Qafqasiya cümhuriyyətlərinə. Əcəba, yüz sənə

əvvəl çar hökuməti Qafqasiyaya enərkən, silah qüvvəti ilə məğlub etdiyi xanlıqlarla kəndi rızası ilə Rusiyaya iltihaq edən Gürcüstan haqqında nə kibi bir siyasət tətbiq ediyordu? O zaman xanlıqlar birdən-birə ilğa edilməmişdi. Gürcüstan şahlığı çox zaman nam və ünvan ilə baqi qalmışdı. Yalnız nə oluyordu? Rusiya əleyhdarı bir xan qaldırılıb yerinə rus tərəfdarı sadıq birisi nəsb olunuyordu. Təşkilati-məhəlliyyəyə əl dəyilməyirdi, yalnız şəhərlərdə rus əsgəri qarnizonu saxlanırdı. Məhakim və divan belə əskisi kibi idarə olunuyordu. Xanlıqların təşkilati-idariyyəsi ilə bunlara məxsus şüünatın kamilən ilğası istila sənələrinin ibtidalarına aid bir məsələ deyil, tədricən vəqə olmuş bir keyfiyyətdir.

Çar zamanında Qafqasiyaya səlahiyyəti-vaseyə malik valiyi-ümumi təyin olunuyordu. Şimdiki Sovet hökuməti isə Kommunist firqəsinin vilayət mərkəzi komitəsini göndərir ki, Qafqasiya cümhuriyyətləri tamamilə bu mərkəzə tabedirlər. O zaman zadəgan sinfinə istinad edən Rusiya imperializmi Qafqasiyadakı xan, məlik (erməni zadəganı) və knyazlardan (gürcü zadəganı) kəndisinə münqad olanları qullanırdı və o vasitə ilə təsisi-hakimiyyət ediyordu. Sərkeşlik edənlər isə ya məhv və yaxud Rusiyaya nəfy olunuyordu. Şimdi də öylə: əmələ və köylü sinfinə istinad edən bolşevik diktaturası yerli əhalinin əyaq taqımlarına istinadla kəndi hakimiyyətini təsis və bu sinif içərisindən belə kəndinə tabe olmayanları məhv və ya nəfy edirdi. Nəticədə şimdiki cümhuriyyətlərin ilğası, o zamankı xanlıqların inhilalından daha çəbuq bir surətdə icra ediliyor.

Çarlığın məfkurəsi zadəgan sinfi mühitində inkişaf edən “şovinizm” idi. Leninliyin ideali isə əmələ “kosmopolitizmi” nam bir məsləkdir. Birincisi, rusdan olmayan millətləri ruslaşdırmaq surətilə bütün Rusiyayı hərsən yekvücd bir hala qoymaq istiyordu. İkincisi də hərsi-millisi daha qüvvətli olmayan zəif millətlərdə milliyyət fikrini öldürmək surətilə bütün Rusiyayı qeyri-milli bir hala qoymaq (denasionalizm etmək) istiyor ki, nəticəyi-feliyyəsi etibarilə yenə o deməkdir.

İxtilallar hər nə qədər aləmşümül bir mahiyyətdə olsalar da, nəticədə kəndisini elan etmiş məmləkətin həyati-ictimaiyyə və təşkilati-siyasiyyəsini, tarixin iqtizası və iqtisad qanunlarının təhəmmül edəcəyi bir çərçivə daxilində təbdil etməkdən başqa bir məhsul verməz. Olsa-olsa hakimiyyət müəyyən bir sinif və təbəqə inhisarından daha müasir və daha mütərəqqi bir ünsürə keçir. Demək istiyoruz ki, ictimai inqilablar bir məmləkətin siyasəti-xariciyyəsindən ziyadə daxili siyasəti üzərinə icrayi-təsir edir. Fransa inqilabının xaricə qarşı siyasəti Burbonların ənənəvi siyasətindən başqa deyildi. Sovetlərin siyasəti də çarlar Rusiyasının siyasətindən başqa bir şey deyildir. Daima türk düşməni olan Rusiyanın Türkiyəyə dost çıxması isə tarixdə misli yox bir hadisəyi-inqilabiyyə deyildir. Məhəmməd Əli üsyanında Sultan Mahmuda müavinət göstərən çar Rusiyası deyilmi? Bolşeviklər İngiltərəyi Hindistanın təsxiri ilə təhdid ediyordular. Fəqət bu təhdid dəli Petronun məşhur vəsiyyətnaməsində dəxi məzkur deyilməyirdi?

Əvət, Məhəmməd Əli Paşa vəqəsi və bu güncü hadisələr tarixin birər cılveyi-istisnaiyyəsinə təşkil edirlər. Bunlar birər epizoddur. Daim olan bir şey varsa, o da Cənuba doğru olan Rusiya axını ilə bu axına məruz qalan türklükdür.

Rus hankı dinə girirsə-girsin yenə rusdur. Qara da olsa, qızıl da olsa rus imperializmi – imperializmdir. Rusiyada təbəddül edəcək şey, onun üsuli-

idarəsidir, istehsal və istehlakındakı üsullardır, yoxsa, Rusiya coğrafiyası dəyişmədi.

* * *

Qızıl imperializm böyük Rusiya ixtilalının doğurduğu bir sistemdir. Bu ixtilal əsrin modası hökmündə olan sosializm şüarları ilə ehtikar yaparaq kommunizm bayrağı altında cərəyan etdi. Dünya müdhiş bir xalq hərəkatının fəvəranı qarşısında bulundu. Bu dəhşətli hərəkatı-məşəriyyə, şübhəsiz ki, zamanımızın ən şayani-tədqiq bir hadisəsidir. Fəqət bu hadisədə keçici nöqtələrlə baqi qalacaq həqiqətlər var. Tədqiq edərkən bunları təfriq etməmək qabil deyildir. Sosializm və kommunizm məfhumları kibi böyük məfkürələrin elani-tətbiqi, həm də Avropa dövlətləri arasında ən geridə qalmış bir məmləkətdə şübhəsiz ki, bu hərəkatın keçici mənzillərini təşkil edir. Nasıl ki, bu gün biz kommunizm firqəsinin elan eylədiyi kəndi prinsiplərindən birər-birər vaz keçdiyini görüyoruz. Dörd-beş sənəlik dəhşətli misallar və əmsalsız tədhişlər nəticəsində baqi qalan qazanc isə demokratik sosialistlərin təbirincə burjua – bir üsul-idarənin binasını təmin edən cəhətlərdir. Bu cəhətlər miyanında ən mühüm olanı Rusiya imperatorluğunun əsasını təşkil edən əsil zadəgan sinfinin imhasıdır.

Rusiya son yarım əsrdəki iqtisadi inkişafatı ilə artıq qüruni-vüstai bir istehsal məmləkəti olmaqdan uzaqlaşmışdı. Halbuki təşkilati-siyasiyyəsi etibarilə bu məmləkət hala feodal bir zehniyyət ilə idarə olunuyordu. Burada hökumət tamamilə əsil zadəgan sinfi əlində, dövlətin ümuri-mülkiyyəsi ilə təşkilati-əsgəriyyəsi çar tərəfindən tətvic olunan bu mümtaz təbəqənin inhisarında idi. “Dvoryanstvo” deyilən zadəgan sinfi kəndisinə məxsus təşkilati ilə imtiyazati-hüquqiyyə və siyasiyyəyə malik mümtaz bir təbəqə idi. Bu təbəqə hüquqi-siyasiyyəcə bu qədər ziiqtidar ikən, iqtisadən çürüməyə başlamış, çox zamandan bəri mövqeni yeni təşəkkül edən burjua sinfinə tərk eyləmişdi.

Rusiya ixtilali-kəbiri bu hadisəyi tədqiq edənlərcə məmləkətin iqtisadiyyatı ilə siyasiyyatı arasındakı bu əzim təzadın təsadümündən başqa bir şey deyildir. İxtilal əsil zadəgan sinfini tamamilə imha etdi. Bunlar artıq mümtaz bir təbəqə haqqını haiz deyildirlər. Əsil zadəgan təbəqəsi yalnız siyasətən deyil, iqtisadən də məhv edilmişdir. Böyük malikanələrlə çiftliklər köylülər arasında təqsim olunmuş, birər “Qartal yuvası” təşkil edən kaşanələr xak ilə yeksan edilmişdir.

Şimdiki Rusiya böyük şəhərlərə malik olmaqla bərabər, geniş ərazisi və 130 milyona baliğ nüfusu⁸⁴ ilə dünyanın ən böyük çiftçi məmləkətidir. Bu məmləkətdə əvvəlcə üç milyona qərib bir əmələ sinfi mövcud ikən şimdi – inqilab sənələrinin təxribkar təsiri ilə – bu ədəd milyondan daha az bir rəqəmlə göstəriyor. Əksəriyyəti-əzimesi köylüdən təşəkkül edən bu məmləkət əsil zadəganın malikanələrini yəğma və torpaqlarını qəsb etmək üçün bir ani-tarixi içində kommunist oluyormuş. Fəqət, şimdi birər kiçik mülk sahibindən ibarət olan bu köylü dəryası “ac və bacarıqsız” şəhərlər hakimiyyətindən ibarət olan kommunist əmələ hökumətini çəkməməyə başlıyor. Kommunist təcrübələri nəticəsində əməllərinin bihudə olduğunu görən əmələ qismi dəxi “kəndi” hökumətinə qarşı laqeyd, hətta müariz bir ruh peyda ediyor. Ötədə yeni bir “ixtilal burjuaziyası”

doğuyor ki, əskisinə nisbətlə, pək əxlaqsız və təməkar olmaqla barabər, kəndisi ilə ehtikar şərikliyi yapan kommunist məmurlarını fəna halda sui-əxlaqa sövq ediyor.

Bütün bu müxalif ünsürlər içərisində istinadgahi-ictimaiyyəsinə qayb edən kommunizm dikturası son günlərini yaşamaq üzrə bulunuyor. O, bütün hümmətini böyük sənaye və xarici ticarəti kəndi əlində saxlamaqla köylü dəryasından gələn dalğalara qarşı bir sədd çəkmək xülyasilə idameyi-həyat etmək istiyorsa da, buna qətiyyəən müvəffəq olmuyor. Çünki yüzdə 14-ü qədər tənəzzül edən Rusiya sənayesi içərisində ən çox ümitsiz bulunanı böyük sənaye ilə xarici ticarətdir.

Rusiya iqtisadiyyatı hər növ təsəvvürün fəvqündə bərbad bir haldadır. Böylə bir halda ənasiri-təbiiyyəə müxalif bir ruh və idarəyə malik bulunan kommunizm “rejimi” süqut etmək məcburiyyətindədir. Bu süqut yalnız bu günkü hakim qüvvətin başqa bir qüvvətə təbəddülü ilə qalmıyacaq.

Velikorus mərkəzi, sənaye nöqtəyi-nəzərindən müstəhsil bir mərkəz ikən, kommunizm manevrası ilə təkrar kəndisinə bağliya bildiyi Qafqasiya və Türküstan kibi məmləkətlər məvaddi-ibtidaiyyəə həsbilə müstəhsildirlər. Mühəribədən əvvəlki Rusiya vilayətlərdən aldığı məhsulat müqabilində məmulat verməklə müvazinə yapıyor, bu surətlə mərkəz ilə vilayətlər arasındakı iqtisadi rabitə təmin olunuyordu. Halbuki bu gün öylə deyildir. Hərbi-ümumi ilə ixtilali-kəbir nəticəsində Rusiya sərvəti-milliyəsi 11 milyard altun rublədən 4 milyard rubləyə enmişdir. Bu süqut bilxassə sənayeyə aiddir. Sənaye etibarilə Rusiya məmulati-milliyəsi 5 dəfə azalmış ikən məhsulati-ziraiyyəsi iki dəfə azalmışdır. Ziraət etibarilə Velikorus mərkəzi əvvəldən də müstəhsil olmaqdan ziyadə müstəhlik idi. Fəqət, bu xüsusdakı açığı o, məmulati-sənayesi ilə qapayordu. Fəqət, şindi bu mərkəz hər bir cəhətcə müstəhlik bir vəziyyəətə keçmişdir. Qafqasiya ilə Türküstan məvadi-ibtidaiyyəsinə müqabil Rusiyanın verəcəək bir şeyi yoxdur və daha çox zaman olmayacaqdır. Bakının petroluna müqabil Rusiya əskidən şəkər, manufaktura və sair əmtəə idxal ediyordu. Halbuki bu gün miqdarı ərqami-fələkiyyə ilə sayılan “Sovet” qaiməsini də verəmiyor. Böylə olunca təbiidir ki, müstəhsil vilayətlərlə müstəhlik mərkəz arasındakı münasibət mənafeyi-iqtisadiyyəə üzərinə müstənəd təbii bir rabitə ilə deyil, Qızıl Ordunun süngüləri sayəsində süni bağlarla qaimdir.

Moskvada Sovet cümhuriyyətlərinin federasyonunu təşkil edən konqrenin iniqadı bizim bu iddiamızı qətiyyəən cərh edəməz. Çünki bu konqre vilayətlərin arzusu ilə deyil, mərkəzin əmrilə iniqad eyləmişdir. Vilayətlərin arzuyi-həqiqəsinə az çox tərcüman olanlar isə bu konqrenin iniqadı əsnasında və qismən hala məhbəslərdə çürüyor və məmləkətlərindən uzaqlaşdırılaraq Rusiyanın ən soyuq bucaqlarına nəfy olunuyorlar. Fəqət kəndi hakimiyyəətini qurtarmaq üçün bu günə qədər qullandığı vasitələrdən daha qüvvətli olacağı bəlli olmayan bu vasitə ilə kommunizm firqəsi kəndisini qurtarır zənn edilməsin. Kommunizm süquta məhkumdur. Kommunizm süquta məhkum olduğu kibi süni vasitələrlə mərkəziyyəti-idarə vücudə gətirmək istəyən Moskva sistemi də məhkumi-zəvaldır. Müdhiş bir terrorist olan bu firqə üçün müslihanə bir surətdə mötədil bir höküməti-əsryyəə şəklinə girmək ruhiyyat nöqtəyi-nəzərindən qeyri-mümkündür. Üsyan və

qanla səri-kara gələn bir qüvvət üsyan və qanla da gedəcək. Bu gün bu üsyanı yapan müntəzəm bir qüvvət yoxsa da yarın o qüvvət, kommunizmin kəndi vücuda gətirdiyi təşkilat hüceyrəsindən olsa da doğacaqdır. Fəqət, kommunizm imperializminin devrilməsi ilə kəndinə cəbrən bağlanan milli təşkilati-siyasiyyə üçün dəxi yaxayı qurtarmaq fürsəti təkrar gəlmiş olacaqdır. Bu bilxassə Qafqasiya üçün variddir. Qafqasiya bundan yüz sənə əvvəlki vəziyyətində deyildir. Yüz sənə əvvəl inkişaf edən Rusiyaya qarşı münkəşif bir Avropa iqtisadiyyatı ilə mübariz bir Şərqi milliyətpərvərliyi yox idi. Bu gün o da, bu da mövcuddur.

XI İSTİQLAL MƏFKURƏSİ

Azərbaycan məclisi-məbusanının ilk cələsəsini açan natiq, məclisi təzyin edən bayrağa xitabən “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” – demişdi.

Bayraq əgər yalnız müxtəlif rəngli qumaşlardan ibarətdirsə, Azərbaycan istiqlal bayrağı enmiş, parlaman caddəsindəki məclisi-məbusan binasının üstündə mavi, al və yaşıl rəngli və hilal-sitarəli bir qumaş yoxdur. Yox, əgər maddətən ələlədə bir qumaşdan başqa bir şey olmayan bayraqlar mənən bir millətin hüriyyət və istiqlalını tərmiz edən bir timsal isə, o halda, hal-hazırda Bakı binalarının üstündə çəkilə oraq əlamətini göstərən qırmızı qumaş Rusiya əsarətini örtməkdən başqa bir şey deyildir.

Əvət, bu kitabın qabında siyah çərçivə içərisində görünən Azərbaycan bayrağı – Azərbaycan hüriyyət və istiqlalının bu müqəddəs timsalı, bu gün Bakının, Gəncənin və sair Azərbaycan biladının üstündən enmiş, fəqət, nəreyə?...

Eşqi-istiqlal ilə yanan və həsrəti-hüriyyətlə sızlayan Azəri gəncliyinin ürəyi yarılsa, bu bayrağın orada mənquş olduğu görülər. Əvət, heç bir zaman Azərbaycan xalqı bu qədər həzin bir həsrət duymamışdı. Hankı köylüyü, hankı əmələyi, hankı münəvvər və ya əsnafı dinləsəniz “AZƏRBAYCAN”dan yanayaxıla bəhs edər. Azərbaycan dövrü-istiqlalına bolşeviklər “Müsavat dövrü” deyirlər. Fəqət, xalq bu dövrə AZƏRBAYCAN dövrü deyir. O, şimdiki rejimi “Azərbaycan” deyə qəbul etmiyor. Xalqın düşüncəsində AZƏRBAYCAN məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm ediyor. İstiqlal xaricində onun üçün bir AZƏRBAYCAN yoxdur.

Bolşeviklər tərəfindən sıxı bir sansör altında nəşr olunan mətbuatdan xalqın hissiyatını tədqiq və təqib etmək qabil deyildir. Bilxassə ki, bu mətbuat aləmi-mədəniyyətin bildiyi mətbuat kibi deyildir. Hakim firqənin kontrolu xaricində bir qəzetə çıxmadiğından xalqın duyğusunu bolşeviklikdə çıxan qəzetlərlə ölçmək olmaz. Məmafih, ara-sıra çıxan və bir-iki nüsxə nəşr edildiyindən sonra təkrar qapanan məcmuələrdə görülən bir taqım ədəbi parçaların ruhu təhlil olunursa, şairin nə kibi qeyri-məmnun, həsrətzədə və müntəzir bir mühitdən mülhəm olduğunu görürsünüz. Burada vəziyyətindən məmnun, inqilabilə müftəxir bir kommunizm ilhamına təsadüf edəməzsiz. Çünki AZƏRBAYCAN KOMMUNİZMİ yoxdur. Buradakı kommunizm istilakar bir qüvvətdir. O,

qətiyyəən xaliq bir qüvvət olamaz. O, yalnız uçurar, yıxar, edam edər. Zehniyyəti, tərbiyyəsi və inkişafi-ictimaiyyəsi etibarilə milli və dekomtrat bir inqilab üçün hazır bulunan bu mühitə milliyyət münkiri, demokrasi müxərribi bir qüvvətin təsəllütü, bittəb nikbin bir rüh inkişaf verəməz!

Kommunizm nə yaparsa-yapsın, Rusiya imperializmi hankı rəngə girirsə-girsin meydanda bir həqiqət var: Millətlər kəndilərini tanımışlar. Azərbaycan türk olduğunu idrak eyləmiş. Sənəldən bəri axan qanları mən, bir göldən ziyadə, vəzi-həmlədə axan qanlara bənzətmək istərəm. Zatən dünya inqilabat və müharibələrində axan qanlar daima yeni məfkurələrin tövlidinə səbəb olmuş deyilmidir? Bütün ələm və iztirabına təhəmmül etdiyimiz bu fəcayə içərisində böyük bir fikir doğmuşdur. Fikri-istiqlal!

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN – bu gün maddətən Rusiya qüyudatı ilə dərzəncir olsa da, mənən mövcuddur. Azərbaycan istiqlalı bir fikir olaraq vəqedir. Bolşeviklərə Qafqasiyada rəyi-ammə müraciət təklif edilsə, qətiyyəən razı olmazlar. Çünki bütün xalqın həməən istiqlalı-idarə lehinə rəy verəcəklərini bilirlər.

Azərbaycanın bu qədər fəlakətlər nəticəsində əldə etdiyi bir qazanc varsa, o da bu istiqlal fikrinin rüsuxudur.

Şimdi istiqlal və hakimiyyəti-milliyə sevdasilə yaşayan bir Azərbaycan gəncliyi vardır ki, ÇK-nın amansız edamlarına rəğmən, gecə-gündüz çalışıyor, ilk fürsət və imkanı bəkləyib duruyor. Bu fürsət gəlincə o, meydana çıxacaq və o zaman yanıq könlündə atəşin cizgilərlə mənən mənquş bulunan bayrağı maddətən yüksəldərək deyəcək ki:

- Əvət, bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!

* * *

Əvət, böyük faciələr, əzim sarsıntılar, məşəri hərəkətlər əsrində yaşayan Azəri gəncliyi üçün müstəqil yaşamaq misaqi-millidir. “Misaqi-milli”nin nə kibi möcüzələr yaratdığını o, Şərq milliyyətərpərvərliyinin ələmdarı, böyük qardaşı Türkiyənin göstərdiyi xarüqədən öyrənmişdir.

Hərbi-ümumi ilə başlayan hadisəti-ələm daha nəticəyə varmamışdır. Bu nəticə millətlərin həqqi-hakimiyyətlərini təmin etmək surətilə hasil olacaqdır. Bayrağındakı rənglərin mədlulu vəchilə⁸⁵ müasir bir Türk və İslam mövcudiyyəti-siyasiyyəsinə təkrar qovuşmaq ümidilə, bu mövud nəticəyə çarçəşmlə intizar edən milliyyətərpərvər Azərbaycan hal-hazırda bittəb pək fəci bir dövr keçiriyor. Böyük hirmanlar və çəkilməz təzyiqlər içərisində güzəran edən bu dövrdə Türkiyənin istilakar Rusiya ilə mütəlif bulunmaq zərurətində qaldığı müddətcə Azərbaycan pək acı bir nəсібə təhəmmül edəcəyini hiss və təqdir eylər. Fəqət işbu zərurət tarixiyyəyə mütəvvəkkilənə qaltanırkən pək çox arzu edir ki, “misaqi-milli”si ilə yalnız kəndinin deyil, bütün şərqilərin “hüquqi-bəşəriyyə”sini elan edən yeni Türkiyə müasir Rusiya imperializmini qızıl sözləri ilə deyil, qara işləri ilə təqdir eyləsin!

SON

AZƏRBAYCAN QURBANLARINDAN BİR LİSTƏ

Kitabımızın mətnində isimləri zikr olunan şühədayi-istiqlaldan məda, bolşeviklər tərəfindən qurşuna dizilən Azərbaycan qurbanlarının listəsini tamamilə elan edəcək olursaq, bu xüsusda müstəqil bir risalə nəşr etmək zərurətində bulunuruq. Məmafih, bu edamların nə kibi bir məqsəd və hədəfə tövcih edildiyinə bir nümunə olmaq üzrə müdafieyi-istiqlal yolunda fədai-can edənlərin əsamisini qismən ehtiva edən bir listəyi buraya dərc ediyoruz.

Ordu ümərə və zabitanından

1. Mirliya Yusifov İbrahim ağa.
2. “---” Qaytabaşı Həmid bəy.
3. “---” Səlimov Həbib bəy.
4. “---” Dəlxas Murad Gəray.
5. Şahzadə Kazım Mirzə Qacar.
6. “---” Sulkeviç Süleyman bəy.
7. Miralay Qalacov.
8. “---” Saymanov.
9. “---” Xazin.
10. “---” Cəlayev.
11. “---” Koden (rus).
12. “---” Makayev (gürcü).
13. Qədimli yüzbaşı Xudaverdiyev Xuduş.
14. Yüzbaşı Konstantinoviç L.
15. “---” Əhmədzadə Yaqub bəy.
16. Qaimməqam Əlizadə Nağı bəy.
17. Mülazimi-sani Talışxanlı İlyas bəy.
18. Mülazimi-əvvəl Fəttahov İbrahim bəy.
19. “---” Axundzadə Cəfər bəy.
20. “---” Ağalarov Fərhad bəy.
21. “---” Mirizadə Hüseyn bəy.
22. “---” Mehdizadə ...
23. “---” Şahzadə Sədrəddin Mirzə.

Məclisi-məbusan əzasından

24. Rzayev Abuzər bəy (mühəndis).
25. Şeyx Zamanlı Məhəmməd Bağır bəy.
26. Axundzadə Murtuza bəy.
27. Əxicanov Müseyib bəy (hüquqdan məzun).
28. Ziyadxanlı İsmayıl xan (səbiq Duma məbuslarından).

Mühərririn, üləma və müəllimindən

29. Köçərli Firidun bəy. Mərhum Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini tədqiqilə yeganə məşğul bulunan qiymətdar bir mühərrir, müəllim və alim idi.
30. Professor Zimin. Bakı darülfünunun tarix və ədəbiyyat şöbəsi müdiri bulunan bu zat məşhur müstəşriqlərdən idi. Azərbaycan Darülfünunda Şərq tarixini və ərəb lisan və ədəbiyyatı kürsüsünü işğal ediyordu. Eyni zamanda, dəxi Şərqi tədqiq cəmiyyətinin rəisi idi.
31. Mürsəlzadə Piri bəy. “Azərbaycan” qəzetəsi mühərrirlərindən.
32. Qəbulzadə İslam bəy. Zaqatalada xidməti-milliyətpərvəranəsi ilə mütəmayiz dəyərlı müəllimlərdən.
33. Mirzə Abbas. Pedaqoji sahəsində qiymətdar əməkləri ilə məruf müəllimlərdən.
34. Müəllimlərdən Musabəyov.
35. Müəllimələrdən Musabəyova Məsümə xanım.
36. Ticarət məktəbi-alisi tələbələrindən Qasımzadə Qasım bəy.

Məmurini-mülkiyyə və sair sünufi-əhalidən

37. Gəncə valisi Rəfibəyov Xudadad bəy (doktor-cərrah).
38. Bakı valisi Hadıyev.
39. Bakı polis müdiri Mirzəzadə Rüstəm bəy.
40. Gəncə üsyanı mübarizlərindən Qaçaq Qənbər.
41. Nuxa bələdiyyəsi rəisi Azaq bəy.
42. Ağdaşlı Məhərrəm Əfəndi.
43. Camal Çavuş. Bolşevik aləmində Camal Paşa namilə məruf bulunan bu zat ixtilalın əqəbində həbs edilmişdi. Həbsdən azad edildikdən sonra Lənkəran qəzasına qaçmış və orada əhalinin başına keçərək bolşeviklərə qarşı aylarla müqavimət eyləmişdir. Yusif Camal bəy mərhum ən-əsl Şərqi Anadolu əhalisindən olub, bütün mövcudiyyəti ilə Azərbaycan istiqlal və hakimiyyətinə rəbti-qəlb və bəzli-mövcud etmiş bir fədai idi. Xatirəyi-ehtiramı azərilərin qəlbində mədfundur.
44. Müzəffərov Hüseyn – Volqaboyu türklərdən. Bakı türk əmələ birliyinin katibi.
45. Zərif Əfəndi. Volqaboyu türklərindən.
46. Rüstəmbəyli Mustafa bəy. Ağdaş əyanından.

QEYDLƏR

¹ MƏHƏMMƏD ƏMİN HACI MOLLA ƏLƏKBƏR OĞLU RƏSULZADƏ – 1884-cü ilin yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində dindar ailədə dünyaya göz açmışdır. İlk təhsilini maarifpərvər ziyalılarımızdan S.M.Qənizadənin ilk dəfə əsasını qoyduğu və müdirlik etdiyi 2-ci “Müsəlmani və rusi” məktəbində almışdı. Şer və məqalələri ilə o dövrün tanınmış qəzet və jurnallarından “İrşad”, “Tərəqqi”, “Füyuzat” və b. mətbuat orqanlarında fəal çıxış edirdi. Gənc

yaşlarından inqilabi hərəkata qoşulmuş, Səttarxanın rəhbərliyi ilə İran monarxiyasını silkələyən milli-azadlıq mübarizəsinə rəğbət bəsləmiş, bu hərəkatın fədailəri ilə görüşmüşdür. O, 1910-cu ildə İran Demokratik partiyasının özülünü qoyanlardan biridir. 1911-ci ilin oktyabrında Bakıda Tağı Nağı oğlu, Məhəmməd Əli Rəsulzadə və Abbas Kazımzadənin yaratdığı “Türk ədəmi-mərkəziyyət Müsavat” firqəsinin tezliklə üzvü olur və onun liderlərindən birinə çevrilir. M.Ə.Rəsulzadə 1917-ci ilin oktyabrında Müsavatın Bakıda keçirilən 1-ci qurultayında partiya MK-nın sədri seçilir. Ondan əvvəl isə Rusiya Dövlət Dumasının deputatı vəsiqəsini daşıyırdı.

Zaqafqaziya Seymi 1918-ci ilin mayın 26-da Gürcüstanın özünü müstəqil elan etməsilə parçalandı. Seymin Azərbaycan nümayəndələri mayın 28-də Tiflisdə keçirilən iclaslarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin istiqlal bəyannaməsini elan etməklə yanaşı, M.Ə.Rəsulzadəni Milli Şuranın sədri seçdilər. Onun haqqında “Azərbaycan” qəzetinin 1918-ci il tarixli 35-ci nömrəsində belə yazılırdı: “Sevgili mühərririmiz, istəqli natiqimiz, millət yolunda canını nisar edən cəməət xadimimiz Rasulzadə Məhəmməd Əmin cənabları 3 gündür şəhərimizə varid olmuşdur. Azərbaycan imarətinin binasını qoyan, bu uğurda qeyrətli həyatını təhlükəyə atmış olan Məhəmməd Əmin əfəndi biz Azərbaycan türkləri üçün işıqlı bir yıldız rolu oynayaraq, istiqlali-milli yolunun Nikolay və Protonov dövrünün zülm gecələrində belə millət müsafirlərinə yol göstərməsi, rəhbərlik etməsilə Vətənimizə böyük bir xidmət göstərmişdir. Hələ növcavan ikən 1905 inqilabından sonra meydanı-siyasət və ictimaiyə atılaraq, o vaxt yenicə təsisə başlayan milli-siyasi təşkilatımızda mühüm mövqelər tutduqdan sonra irtica dövrünün hülulilə rus qaragüruhunun qəzəbinə giriftar olub, İrana qaçmış və orada dəxi müsəlmanların mənafeini canından əziz tutaraq, İran inqilabçıları ilə əl-ələ verərək bir tərəfdən “İrani-nou” qəzetəsi nəşrilə millətin fədailər zümərəsində Məhəmməd Əli şahın yaxıcı, yıxıcı keyf maişəsi müqabilinə mübarizə etmişdir... Bakının Rusiyayamı, Azərbaycanamı məxsus olması məsələsində Məhəmməd Əmin Əfəndi tarixi, mədəni, iqtisadi dəlillər ilə Bakının Azərbaycanın başı və gözü olduğunu isbata qalxmış və haqqımızda bunca haqsızlıq işləmiş olan dövlətlərə protesto vermişdi.

20 yaşından bu günədək 31 il müddətində türklük, islamlıq, hürriyyət və istiqlaliyyət uğrunda Məhəmməd Əmin əfəndi fəvqəladə fədakarlıq ibraz etmişdir”.

1920-ci ilin aprelin 27-də axşam saat 11-də Azərbaycan Cümhuriyyəti Məclisi-Məbusanın fəvqəladə iclasında səs çoxluğu ilə 7 bəndlik qərar əsasında hakimiyyət dinc yolla kommunistlərə təhvil verildi. Az sonra repressiyalar başladı, M.Ə.Rəsulzadə də gizlənməyə məcbur oldu. Lakin o, tezliklə həbsə alınmış, yalnız V.İ.Stalinin bu işə müdaxiləsindən sonra azad edilmişdir. Bir müddət Moskvada işləsə də, 1922-ci ildən Məhəmməd Əmin bəyin taleyinin mühacirət dövrü başlayır. Türkiyədə və Almaniyada yaşadığı illərdə “Əsrimizin Səyavuşu”, “İstiqlal məfkurəsi və gənclik”, “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Çağdaş Azərbaycan tarixi” və b. əsərlərin müəllifidir.

Azərbaycan xalqının vətənpərvər oğlu, görkəmli siyasi xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1955-ci ilin martın 6-da Ankarada – qürbət diyarda şəkər xəstəliyinin uzun müddətli əzabları içərisində üç dəfə “Azərbaycan!...” – deyərək gözlərini əbədi yumdu.

² ƏLİ BƏY HÜSEYN OĞLU HÜSEYNZADƏ (1864-1940) – yazıçı, ictimai xadim, jurnalist, müəllim və tərcüməçi idi. O, Peterburq universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsində oxumuş, İstanbul hərbi tibb məktəbini (1895) bitirmişdir. Ə.Hüseynzadə 1904-cü ildə Bakıya gəlmiş, burada “Həyat”, “Kaspi” qəzetlərinə və “Füyüzat” jurnalına redaktorluq etmiş, sonra “Səadət” məktəbində müəllim işləmişdir. O, yenidən Türkiyəyə qayıtmış, İstanbul universitetinin professoru olmuş, orada yaşamış və vəfat etmişdir.

Ə.Hüseynzadə 1926-cı ildə Bakıya gələrək 1-ci Ümumittifaq türkoloji qurultayında iştirak etmişdir.

³ HİCAZ – Səudiyyə Ərəbistanında əyalət. İnzibati və iqtisadi mərkəzi Ciddə şəhəridir.

⁴ SEVR MÜAHİDƏSİ – 1920-ci ildə Türkiyə ilə Birinci Dünya müharibəsinin qalibləri (Fransa, İtaliya, B.Britaniya və Yaponiya) arasında Fransanın Sevr şəhərində bağlanmış sülh müqaviləsi. Bu müqaviləyə müvafiq olaraq Ədirnə və Gelibolu ilə birlikdə Şərqi Frakiya Yunanıstana,

Anadolu vilayətinin bir hissəsi “Müstəqil Kürdüstana”, böyük bir sərhəd ərazisi isə daşnak Ermənistanına verilir. Lozanna konfransında (1922-1923) Sevr müahidəsi ləğv edildi. M.Ə.Rəsulzadə sonralar o illəri yada salaraq obrazlı şəkildə yazırdı: “Mənhus Sevr müahidəsi yırtıldı, məsud Lozan müahidəsi yazıldı!...Birincisi, çökən imperatorluğun ölüm baratı idi; ikincisi isə yüksələn cümhuriyyətin doğum vəsiqəsi oldu”.

⁵ HƏRBİ-ÜMUMİ - Burada Birinci Dünya müharibəsi (1914-1918) nəzərdə tutulur.

⁶ Volqa nəhrinin tatarca ismi. Bu ismi AT İLİ ismindən müxəffəf olduğu məlhuzdur (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁷ İsmnin məbzuliyətilə məşhur bəhri-Xəzərin bir ismi də Quzğun dənizdir (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁸ Cavad xan Gəncəni knyaz Sisyanova qarşı müdafiə edən qəhrəmandır. Bu qəhrəman kəndisinə dəfələrlə təkrar olunan təslim təklifini kəmal-i-cəsərtlə rədd edərək, son nəfəsinə qədər müdafiə etmiş və qala topu üzərinə oturduğu halda parça-parça edilincəyə qədər düşmənlə vuruşmuşdur (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁹ MAVƏRAYİ-ARAZ AZƏRBAYCANI – Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur.

¹⁰ Səfəvilərdən Şah İsmayıl türkcə şerlər yazar və Xətai nami-müstəarilə imza edirdi. Xətai divanı mərufdur (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

¹¹ Hökumət tərəfindən təyin olunan imamlara (mollalar) vəqayə-tərbəə denilən nigah, təlaq, təvəllüdat və vəfiyyət vəqiələrini qeyd və təsbit etmək üzrə hökumət tərəfindən divani dəftərlər verilmişdi (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

¹² Farsidəki mirzə istilah olaraq müəllim mənasına gəlmiş kibi, rusca učitel dəxi eyni mənanı ifadə edir (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

¹³ “Açıq söz”ün müəssis və mühərriri bu risalənin müəllifidir (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

¹⁴ Rusiya müsəlmanlarının həyatı-milliyəsində bu məsələ bilxassə mühüm bir mövqə ehtiva etmişdir. Azərbaycan türklərində isə bu məsələ yalnız “idareyi-ruhaniyyə”nin intixab üsullə təsisini tələb etməklə qalmayıb, eyni zamanda, ittihad-i-islam fikrinin tərviçinə dəxi vasitə olmuşdur. Azərbaycan türkləri rus hökuməti tərəfindən şiə və sünni namları ilə iki müstəqil müəssisə şəkildə təsis olunan idarələrin “İslam idareyi-ruhaniyyəsi” namilə tövhidini dəxi tələb edirdilər. Bu tələb 1905-ci ildə Mavərayi-Qafqas əhaliyi-islamiyyəsi namına valiyi-ümumiyyə verilən istidada yer bulduğu kibi şiə və sünni ixtilaflarının izaləsi çarələrinə həsr olunan İslam konqrelərinin müqərratında dəxi təsbit edilmişdir. Şayani-qeyddir ki, şiə və sünni ixtilafı hər yerdən əvvəl Azərbaycan türkləri arasından qalxmışdır ki, vəhdəti-milliyəsini dərk edən bir cəmiyyət üçün bu qayət mətlub idi (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

¹⁵ “AÇIQ SÖZ” QƏZETİ – Türk Ədəmi-Mərkəziyyət “Müsəvat” firqəsinin orqanı. 1915-1918-ci illərdə nəşr olunmuş 725-dən çox nömrəsi çıxmışdır. Qəzet, orqanı olduğu firqənin “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək”, “Hökumət də xalqa, torpaq da xalqa” şüarlarını müdafiə edirdi. “Açıq söz”ə müxtəlif vaxtlarda M.Ə.Rəsulzadə, M.Ə.Əbdüləzizoglu, Ü.Hacıbəyov, Orucov qardaşları və X.İbrahim redaktorluq etmişlər.

¹⁶ LEHİSTAN – Polşa nəzərdə tutulur.

¹⁷ Bu tələb müəllifin şəkli-idarə haqqında irad etdiyi müqabil məruzə üzərinə vəqə münəqişə və müdafiələr nəticəsində təklif və konqrenin əksəriyyəti-qatiesincə qəbul və təsbit edilmişdir (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

¹⁸ “MÜSAVAT” FİRQƏSİ – 1911-ci ilin oktyabrında Tağı Nağioğlu, Məhəmməd Əli Rəsulzadə və Abbas Kazımzadənin Bakıda yaratdıqları siyasi partiya. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) hökumətdə və Məclisi-Məbusanda aparıcı mövqeyə malik idi. 1920-ci ilin aprel ayının sonundan “Müsəvat” firqəsi gizli fəaliyyətə keçmiş, görkəmli nümayəndələrinin bir qismi Türkiyəyə mühacirət etmişdir.

¹⁹ Rusiyada mütənasib üsuli-intixab sistemi ilə tətbiq olunan intixablar müntəxəbin listələri üzərinə icra olunuyordu (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

²⁰ “Müsəvat” firqəsinin Balkan hərbi əsnasında Bakıda təşəkkül etdiyi yuxarıda qeyd edildi. 1917-ci sənədə Rusiya inqilabı zühur etdikdə Gəncədə “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət firqəsi” təsis

edildi. Bu iki təşkilat Qafqasıya qurultayındakı bəyanat və müdafiələri ilə xalqçı, türkçü olduqlarını mütəqabilən kəşf etməklə ittihad edərək salifüzzikr ünvanını aldılar (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

²¹ Menşeviklər sosial demokrat məsləkinə salıkdirlər ki, bolşeviklərlə aralarındakı fərqi inqilabi-ictimainin daha sırası gəlmədiyinə qane olmaları ilə izah edirlər. Eserlər Rusiyaya məxsus bir nəzəriyyəyi-ictimaiyyə məhsulu olaraq köylüyə istinadla sosializm inqilabı yapılacağını təəmmül edən bir firqədir ki, hal-hazırda bolşeviklərə müarizdir. Eser ismi isə Sosialist Revolyusenerdən müxəffəddir (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

²² Bolşeviklər 1917 sənəsində Xoqənd, Taşkənd, Krım, Ukrayna kimi vilayətlərdə muxtariyyət idarə davası ilə kəndi-kəndilərini idarəyə qalxan əhalini silah qüvvətilə təşkil etmişlərdir. Mərkəzi Kazanda bulunan İslam şurayi-əsgərisi ilə tatar şurayi-millisi, Başqırdıstan Cümhuriyyəti, Krım qurultayı hökuməti kəza bolşevik hökuməti tərəfindən qanlı bir surətdə inhilal etdirilmişdir (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

²³ “DEKRET-13” – burada nəzərdə tutulur. 1917-ci il dekabrın 18-də Xalq Komissarları Sovetinin sədri Ulyanov-Lenin və Milli İşlər Komissarı Cuğaşvili-Stalinin imzaladığı 4 bəndlik bu dekretlə S.Şaumyana səlahiyyət verilir ki, Türkiyə Ermənistanının müvəqqəti idarəsi üçün erməni komitəsi və digər əhali ilə münaqişəli məntəqələrin həllində iştirak etsin.

²⁴ Bakıda mətbu “İstiqlal” məcmuəsindən müqtəbəddir (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

²⁵ TRABZON – Türkiyədə, Qara dəniz sahilində şəhər.

²⁶ BREST-LİTOVSKİ MÜAHİDƏNAMƏSİ – 1918-ci il mart ayının 3-də Sovet Rusiyası ilə Dördlər İttifaqı (Almaniya, Avstriya-Macaristan, Türkiyə və Bolqarıstan) arasında bağlanan sülh müqaviləsi. Bu sənədə əsasən Rusiya Polşa, Litva, Latviya, Estoniya və Belorusiyanın bir hissəsini itirdi. Qars, Batum, Ərdəhan Türkiyəyə verildi. Sovet qoşunları Ukrayna və Finlandiyadan çıxarıldı. Ordu və donanmanın bir hissəsi buraxılmalı idi. 1918-ci il 27-si avqust maliyyə razılaşmasına əsasən Sovet Rusiyası Almaniya 6 milyard marka təzminat verməli idi. 1918-ci ilin noyabrında Almaniya 2-ci Vilhelm devrildi və Sovet hökuməti noyabrın 13-də Brest-Litovski müahidəsini ləğv etdi.

²⁷ GEQEÇQORİ HÖKUMƏTİ – Zaqafqasıya Komissarlığı (15 noyabr 1917 – 10 fevral 1918) nəzərdə tutulur. Komissarlığa Y.P.Gegeçqori (1891-1954) rəhbərlik etmişdir. Onun qərarı ilə Türkiyə cəbhəsində döyüşlər dayandırılmış, 1917-ci il dekabrın 5-də Ərzincanda sülh müqaviləsi bağlanmışdır. Menşevik, eser, daşnaq və müsavətçilardan ibarət olan bu hökuməti Antanta dövlətləri fəal müdafiə edirdi. Zaqafqasıya Komissarlığı Qafqazın Sovet Rusiyasından asılı olmayan müstəqil idarə formasını yaratmaq siyasəti yeridirdi. Zaqafqasıya Seymi (23 fevral – 26 may 1918) bu ideyanı həyata keçirdi.

²⁸ A.İ.ÇXENGELİ (1874-1959) – gürcü menşevik liderlərindən biri, V Dövlət Dumasının deputatı olmuşdur. 1917-ci il martın 16-dan noyabrın 15-dək Qafqazda Xüsusi İdarəetmə Komitəsinin üzvlərindən biri olmuşdur. 1918-ci ildə Müvəqqəti Zaqafqasıya hökumətinin sədri, sonra isə Gürcüstan Cümhuriyyətinin Xarici işlər naziri vəzifələrində işləmişdir. 1921-ci ildən Ağ mühacirdir.

²⁹ ALEKSANDROPOL – Ermənistanın ərazisində şəhər. 1837-ci ilə qədər Gümrü, 1924-cü ildən sonra isə Leninkan adlanır.

³⁰ NURU PAŞA – Türkiyə hərbi xadimi, qoşun komandanı. 1918-ci ilin iyun ayında Gəncəyə, sentyabr ayında isə Bakıya qardaş köməyinə gəlmişdir. Nuru Paşanın yardımı sayəsində Bakı Sentrokaspi tör-töküntülərindən təmizlənmişdir.

³¹ “Azərbaycanın təşəkkülü” nam risaləyə müraciət olunmalı (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

³² MƏHƏMMƏD HƏSƏN BƏY HACINSKİ (1875-1931) – Bakıda anadan olmuş, 1902-ci ildə Peterburq Texnoloji İnstitutunu bitirmişdir. “Hümmət” təşkilatının yatadıcılarından biridir. Müsavat firqəsinin 1-ci Qurultayında (26-31 oktyabr 1917) MK-nın üzvü seçilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra Fətəli xan Xoyski 1-ci və 2-ci kabinəsində Xarici işlər naziri təyin edilmişdir. 1918-ci ilin oktyabrın 6-da Maliyyə naziri olması ilə əlaqədar öz yerini Ə.M.Topçubaşova təhvil vermişdir. AXC dövründə M.H.Hacinski Dövlət müfəttişi,

Daxili işlər naziri vəzifələrində çalışmışdır. 1920-ci il aprelin 1-də H.Yusifbəylidən sonra yeni kabinəni təşkil etməyi M.H.Hacinskiyə həvalə etdilər. Partiya və fraksiyalar arasında ümumi razılaşma yarada bilmədiyi üçün bu vəzifədən imtina etmişdir. O, Sovet dövründə xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərmişdir.

³³ Burada BREST-LİTOVSKI müahidənəməsinə əlavə məxfi saziş nəzərdə tutulur. Almaniya ilə Sovet Rusiyası arasında bağlanmış gizli müqaviləyə əsasən Bakı şəhəri Rusiyaya verilməli idi. 1918-ci ilin sentyabrında İstanbulda olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Bakı haqqında gizli sövdələşmədən xəbər tutan kimi Almaniya və Rusiya hökumətlərinə etiraz notası göndərmişdir. Notada Bakı şəhərinin tarixi, hüquqi, coğrafi və iqtisadi yönündə sırf Azərbaycan şəhəri olduğu göstərilmiş, millətlərin öz müqəddaratını həll etmək prinsipindən yan keçərək Azərbaycan xalqının kürəyi arxasında onun taleyini gizli danışıqlar yolu ilə ondan xəbərsiz həll olunmasına kəskin etiraz edilmişdir.

³⁴ Bu heyət Yusifbəyli Nəsim, Ağa oğlu Əhməd və Hacinski Mehdi bəylərdən ibarət idi.

³⁵ VERSAL SÜLH KONFRANSI 1919-cu ilin iyununda Fransanın Versal sarayında keçirilmiş, Birinci dünya müharibəsinin başa çatdığını rəsmən bəyan edən sənədlər qəbul etmişdir. Konfransın sənədlərində ərazilər qalib dövlətlərin xeyrinə bölüşdürülmüş, Almaniyanın hərbi potensialı məhdudlaşdırılmışdır.

³⁶ Heyəti-mürəxxisə bir rəis, üç əza, üç də müşavirdən ibarət idi. Rəis – məclisi-məbusan rəisi Topçubaşov Əli Mərdan bəy, əza: məclisi-məbusan əzasında Ağa oğlu Əhməd bəy, Şeyxülislam Əkbər ağa, Hacinski Məhəmməd Həsən bəy. Müşavirlərdən: məbusandan Seyid Mehdizadə Mir Yəqub bəy ilə Məhərrəmzadə Məhəmməd bəy və mühərririndən Hacibəyli Ceyhun bəy idi. Bunlar miyanında yalnız birisi “Müsavət” firqəsinə mənsub olub, digərləri məbusanın digər cərəyanlarını təmsil ediyordular. Müsavatı təmsil edən Məhəmməd Həsən Cümhuriyyətin süqutundan əvvəl məmləkətə ovdət etmiş və orada qalmışdır. Məhəmməd Həsən bəy bə'də firqəsinə ihanətlə bolşevik tərəfinə keçmiş, mürtəd olmuşdur (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

³⁷ SƏMƏD BƏY MEHMANDAROV (1855-1931) – tanınmış general, görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi idi. O, Rus-Yapon müharibəsində Port-Artur müdafiəsində iştirak etmiş, böyük döyüş yolu keçmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra hərbi kadrlar yetişdirməklə məşğul olmuş, 1918-ci ilin dekabrından 1920-ci ilin aprel ayınadək AXC-nın hərbi naziri vəzifəsində işləmişdir. Həmin ilin may ayında həbs edilib, Bakı Çekasının zirzəmisinə salınaraq layiq olmadığı əzab və işgəncələrə məruz qalmışdır. Avqustun əvvəllərində N.Nərimanovun köməkliliyi ilə həbsdən azad olunub, general Ə.Şıxlinski ilə birlikdə Moskvaya hərbi qərargaha işləməyə göndərilmişdir. 1921-ci ilin payızında Bakıya qayıdaraq ömrünün sonuna kimi burada işləmiş və yaşamışdır.

³⁸ Rəsmən məbusan 120 əzadan təşəkkül etmək iqtiza ediyor idisə də, fələn 85 əzayə malik idi (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

³⁹ NƏSİB BƏY YUSİFBƏYLİ (1881-1920) - Azərbaycan xalqının görkəmli dövlət xadimi idi. Orta təhsilini Gəncə gimnaziyasında almış, Odessa universitetinin hüquq fakültəsində oxumuşdur. N.Yusifbəyli bir müddət Baxçasarayda yaşamış, burada çap olunan “Tərcüman” qəzetində məqalələr dərc etdirmişdir. 1917-ci ilin mart ayında Gəncədə Müsavat partiyasını yaratmış və ona rəhbərlik etmişdir. N.Yusifbəyli 1918-ci ilin əvvəllərində Zaqafqasiya Seyminin üzvü və Zaqafqasiya Cümhuriyyətinin maarif naziri olmuşdur. Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Fətəli xan Xoyski kabinələrində maarif naziri, eyni zamanda maliyyə və dini etiqad naziri vəzifələrini də yerinə yetirmişdir. 1919-cu ilin martından 1920-ci il aprelin 1-nə qədər Vükəla Heyətinin (Nazirlər Şurasının) sədri işləmişdir.

⁴⁰ Bunlar istiladan sonra dönüb irtidadla bolşevik olmuşlar (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁴¹ Azərbaycan ordusu iki piyada firqəsi ilə bir süvari firqədən ibarət idi. Hər piyada firqə metrallyozları ilə bərabər, 3 alaydan və 2 də topçu alayından ibarət idi. Süvari firqəsi isə metrallyozları ilə bərabər, 3 alaydan və 1 də süvari topçu alayından təşkil ediliyordu.

Birinci piyada firqəsi: 1 – Cavanşir, 2 – Zaqatala, 3 – Gəncə alaylarından təşkil olub, ikinci piyada firqəsi: 4 – Quba, 5 – Bakı, 6 – Şamaxı alaylarından ibarət idi. Üçüncü firqənin ibtidasını

təşkil etmək üzrə 7-ci Lənkəran alayı təşəkkül etmişdi. Hər alayın mövcudi 2 min süngüdən ibarət olub, bir firqənin mövcudu 6 min miqdarında idi. Süvari firqəsi – 1-ci Tatar, 2-ci Qarabağ və 3-cü Şəki alaylarından ibarət idi. Piyada və süvari firqələrdən müstəqil olaraq iki Obus bölüyü dəxi mövcud idi. Bunlara 6 ədəd zirehli avtomobil ilə bir kaç dənə də zirehli qatar zəminə olunuyordu. Azərbaycan ordusunda 600-ə qədər zabıt vardı ki, bunlardan yalnız 60-ı ərkanı-hərb kadrosundan yetişə idi. Mövcud zabitanın, mətnə izah edildiyi vəchlə, yalnız yüzdə əllisi azərbaycanlı idi (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁴² “Müsavət” firqəsi tərəfindən təqdim olunan bu proje xüsusi əllərdə olan böyük ərazini həz etdikdən sonra topraqsız köylü arasında biləvəz təqsim eyləmək əsasına müstənad idi. Fəqət köylüyə veriləcək, yaxud mülkiyyəti-siğirəyə riayətlə kəndisində buraxılacaq ərazi üzərində mülk sahibinin haqqı-mülkiyyəti tanınıyordu. Köylü malik olduğu ərazinin səthində istədiyi kimi təsərrüf edə biliyordu. Yalnız ərazi təhtində bulunan dəfain və mədəniyyət üzərində xüsusi mülkiyyət haqqı tanınmayıb, haqqı-mülkiyyət tamamilə dövlətə veriliyor idi. Ərazi təhtindəki maddinin surəti-istifadəsinə aid xüsusat isə layihəyi-məzkurəcə ayrıca tədvin olunacaq qanuni-məxsusilə tövzih edəcəkdə (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁴³ Bu yolun inşası ilə Bakı bilavasitə və ən qısa bir xəttlə Təbrizə vasil oluyor (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁴⁴ Bolşevik istilasını vəqə olmaya idi. Gürcüstan Cümhuriyyəti ilə bərabər, Spada* təşəkkül edən konfransda (22 kanuni-sani 1921) Azərbaycan Cümhuriyyəti dəxi bil-hüquq tanınacaqdı ki, bu hadisə istiladan 2 həftə sonra vəqə oluyordu (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*). (*SPA KONFRANSI 1920-ci il iyulun 5-16-da Belçikanın Spa şəhərində keçirilmişdir. Bu konfransa Antanta dövlətlərinin (B.Britaniya, Fransa, İtaliya, Yaponiya, Portuqaliya, Belçika) Ali Şurasının növbəti iclası da demək olar. M.Ə.Rəsulzadə Spa konfransında Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmən daha geniş dairələr tərəfindən tanınacağına ümid bəsləyirdi).

⁴⁵ Şayani-əsəfdir ki, o zaman İstanbul müməssili bulunan zat fəzlə bir əsəri-ehtiyat göstərməklə bu təzahüratə qarşı laqeyd görünmək zərurətinə qail olmuşdur.

⁴⁶ TERSKİ OBLAST Şimali Qafqazın dağlı xalqlarını (çəçen, inquş, kabardin, bolqar) özündə birləşdirərək 1917-ci il dekabrın 1 (14)-də yaradılmışdı. Mərkəzi Vladikavkaz – indiki Orcenekidze şəhəri idi.

⁴⁷ Azərbaycan qaiməsi ilə tədiyyə edilən bu istiqrazın qiyməti-əsliliyyəsi haqqında səhih bir fikir əldə edə bilmək üçün söyləməliyiz ki, o zaman bir ingilis funtu – 20 rubləyə müqabil idi. Bu sürətlə istiqraz məzkur iki buçuq milyon funt edir. 1919 sənəsinə məxsus Azərbaycan büdcəsi məsarifi-aidiyyəsinin 415 milyon rublə hesab edildiyini nəzərə alırsa, Dağıstan hökumətinə edilən iqrazın dövlət büdcəsinin 1/8-ni təşkil eylədiyini görürüz (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁴⁸ O zaman millətçi olaraq Azərbaycanda bulunan Nuru paşanın komandasında Dağıstanı Denikin istilasına qarşı mübarizəsində təyid üçün Azərbaycan hökumətinin ittıla' və müvafiqətilə bir təşkilati-məxsusə vücudə gətirilmişdi (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁴⁹ ÇİÇERİN GEORGI VASİLYEVİÇ (1872-1936) – sovet dövlət xadimi, diplomat. 1896-cı ildə Peterburq universitetini bitirmiş, 1905-ci ildən partiyanın üzvüdür. 1906-cı ildə menşeviklərin tərəfinə keçmişdir. 1918-ci ildə Xarici İşlər komissarının müavini təyin edilmiş, Brest-Litovski müahidənəməsinə imzalamışdır. Həmin il mayın 30-dan RSFSR, 1923-30-cu illərdə isə SSRİ Xarici İşlər komissarı vəzifəsində işləmişdir. Genuya (1922) və Lozanna (1922-23) konfranslarında Sovet nümayəndə heyətinə rəhbərlik etmişdir.

⁵⁰ QAZI MUSTAFA KAMAL PAŞA ATATÜRK (1881-1938) Türkiyə dövlət, hərbi və siyasi xadimidir. O, Türkiyə Respublikasının banisi və ilk prezidenti (1923-38) idi. Atatürk İtaliya-Türkiyə (1911-12) və İkinci Balkan (1913) müharibələrində iştirak etmiş, 1916-cı ildə general rütbəsinə və paşa adına layiq görülmüşdür. 1919-cu ildə Anadoluda başlayan və “kamalçılar hərəkatı” adlanan anti-imperialist milli-azadlıq mübarizəsinə rəhbərlik etmişdir. Atatürk Türkiyə ilə Sovet Rusiyası arasında dostluq əlaqələrinin genişləndirilməsinə çalışmışdır.

⁵¹ ƏRZURUM – Türkiyənin şimali-şərqində şəhər. Milli-azadlıq hərəkatının gedişində (1918-1923) Atatürkün sədrliyi ilə “Hüquqların müdafiəsi” Cəmiyyətlərinin 1-ci konqresi 23 iyul – 6 avqust 1910-cu ildə Ərzurumda keçirilmişdir.

⁵² SİVAS – Türkiyədə şəhər. Milli-azadlıq hərəkatı dövründə, 1919-cu ilin sentyabrında Sivasda “Hüquqların müdafiəsi” cəmiyyətlərinin birləşmiş Ümumtürkiyə konqresi keçirilmişdir.

⁵³ KİTABDA Şuşa şəhərinin adı Şişə şəklində də getmişdir. Biz adın bu şəkildə yazılışını təhrif hesab etmirik.

⁵⁴ Qarayev Sosialist blokunun listəsi ilə məbusana daxil olmuşdu. Sonra bolşevik olmuş, bədə rus istilasını mütəəqib bir kaç gün üçün kəndisinə Azərbaycan hərbiyyə-bəhriyyə komissarı denilmişdir (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁵⁵ “HƏYATİ-MİLƏL” (“ЖИЗНЬ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ”) – həftəlik ictimai-siyasi qəzet. Xalq Milli İşlər komissarlığının orqanı idi və Moskvada rus dilində 1918-ci il noyabrın 9-dan 1922-ci il fevralın 6-dək çap olunmuşdur. 1922-ci ilin fevralından eyni adlı jurnala çevrilmiş və 1924-cü ilin yanvarınadək nəşr edilmişdir.

⁵⁶ Buradakı “türk”dən məqsəd Osmanlı türkü deməkdir (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁵⁷ Məbusan komissiyası bu şəraiti “Müsavət” mürəssilinin rəyi əleyhində əksəriyyətlə qəbul etmişdir (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁵⁸ Bu nitqi-etiraz “Müsavət” fırqəsi namına, lider sifətilə müəllif tərəfindən söylənmişdir (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁵⁹ “YENİ DÜNYA” QƏZETƏSİ – 1919-cu ilin dekabrından 1920-ci ilin yanvarınadək 59 nömrəsi çıxmış, nəşri müvəqqəti dayanmışdı. 60-cı nömrəsi 24 aprel 1920-ci ildə işıq üzü gördü. “Yeni dünya” qəzeti sovet dövründə Azərbaycan K(b)PMK-nın və Bakı şəhər partiya komitəsinin orqanı idi. İctimai, siyasi, iqtisadi məsələlərdən bəhs edən materialları öz səhifələrində işıqlandırır.

⁶⁰ O zaman müəllif Bakıda məxfi bulunuyordu. Nami-müstəarla “Yeni dünya” qəzetəsinə bir məktub yazdı. Bu məktubda “Azərbaycanda vəqeyi-xeyir” kibi zənn edən əhalidə, son nüsxəndə mündəric bir fəqərə pək mühüm əndişəyi mucib üçün Moskvaya əzimet etdiyini yazıyorsunuz. Halbuki, azərbaycanlılar hadisəyi-mələməyi, Türkiyə namına təmin olunmuş bir faydəyi-mühümmə şərtilə şayani-qəbul görə bilmişlərdi. Şimdi yazdığınızdan anlaşılıyor ki, bu faydə hala təmin edilmiş deyildir. Fəzən, bu mənəfəət paşanın Moskvaya vürudundan sonra da təmin edilməzsə, o zaman siz türklər bizə nisbət qardaş qatili mövqeyində qalmazmısınız?” deyə istehza olunuyordu. Bu məktub dərc edilmədi. Yalnız bir kaç ay sonra Lahic dağlarında əlimə keçən “Yeni dünya” nüsxələrindən birində bu məktub sahibinin türk komissarlığına gəlib də bizzat cavab alması tövsiyə olunuyordu (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁶¹ Anadolu şivəsindəki “Yalançının mumu yatsıya qədər yanar” zərb-məsəlinə müqabil (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁶² Bu siyasət bilxassə Mustafa Sübhinin Bakıya vürudundan sonra kəsbi-şiddət etmişdi (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁶³ V.A.Pankratov – XI Qızıl ordunun Siyasi şöbəsinin rəisiydi.

⁶⁴ Bakıda mütəşir “Kommunist” qəzetəsinin 1920 sənəsi mayıs kolleksiyasına müraciət (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁶⁵ Bolşeviklər tərəfindən qurşuna düzülənlərdən bir listəsi bu risalənin sonuna zəminə ediliyor (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁶⁶ BEHBUD AĞA ŞAXTAXTİNSKİ (1881-1924) Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması uğrunda mübariz, diplomat idi.

1917-1918-ci illərdə Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin, Bakı XKS fəvqəladə komissiyasının üzvü, “Hümmət” təşkilatı MK-nın sədri olmuşdur. Azərbaycanda 1920-ci il aprel hadisəsindən sonra Ədliyyə komissarı, eyni zamanda, Azərbaycan SSR-in RSFSR-də fəvqəladə nümayəndəsi idi. B.Şaxtaxtinski 1920-ci ilin iyul-sentyabr aylarında Moskvada V.İ.Leninə Azərbaycan, bununla əlaqədar Qafqaz, Türkiyə və İrandakı vəziyyət barədə ətraflı məruzə təqdim etmişdir.

RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqaviləni V.İ.Lenin və B.Şaxtaxtinski imzalamışdır (1920, 30 sentyabr).

B.Şaxtaxtinski Azərbaycan SSR-in Türkiyədə səlahiyyətli nümayəndəsi və Sovet-Türkiyə danışıqlarında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı olmuşdur. 1921-24-cü illərdə Naxçıvan MSSR İnqilab Komitəsinin XKS-in sədri, Azərbaycan SSR XKS sədrinin müavini vəzifələrində çalışmışdır.

⁶⁷ Bunlardan hüquq və ictimaiyyətlə məşğul olan 12 tələbə geri çağırılmışdır.

⁶⁸ OREXİLAŞVİLİ İVAN (MAMİYA DMİTRİYEVIÇ (1881-1937) – Sovet dövlət və partiya xadimi, 1903-cü ildən partiyanın üzvü idi. Peterburq Hərbi Tibb Akademiyasını (1908) bitirmiş, həkim işləmişdir. 1917-ci ilin dekabrından Vladikavkaz sovetinin sədri, Qafqaz Ölkə Komitəsinin üzvü seçilmişdir. O, 1920-21-ci illərdə Gürcüstan K(b)PMK və İnqilab komitəsinin sədri, 1921-25-ci illərdə isə Gürcüstan K(b)PMK katibi, XKS sədrinin müavini, ZSFSR XKS sədri, SSRİ XKS sədrinin müavini vəzifələrində işləmişdir.

⁶⁹ İ.Q.MİDİVANİ (1877-1937) – 1903-cü ildən partiyanın üzvüdür. Qafqazda inqilabi iş aparmışdır. Xarici hərbi müdaxilə və vətəndaş müharibəsi dövründə Qızıl Ordu sıralarında vuruşmuşdur. 1920-21-ci illərdə PK (b) P Qafqaz bürosunun üzvü, 1911-ci il iyun ayından Gürcüstanın İnqilab Komitəsinin sədri olmuşdur. P.Q.Midivani Genuya və Lozanna beynəlxalq konfranslarının nümayəndəsi olmuş, SSRİ MİK sədr müavini vəzifəsində çalışmışdır.

⁷⁰ ORCONİKİDZE QRİQORİ KONSTANTİNOVIÇ (1886-1937) sovet dövlət və partiya xadimi, mübariz leninçi idi. O, 1907-ci ildə Bakıya gizli işə göndərilmiş, Bakı komitəsinin tapşırığı ilə bir qrup bolşeviklə Cənubi Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatına (1905-1911) köməyə getmişdir. 1918-1920-ci illərdə əksinqilaba qarşı mübarizə aparmış XI Qızıl Ordunun rəhbərlərindən biri olmuşdur. Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasında Zaqafqaziya, sonra Şimali Qafqaz ölkə partiya komitələrinin 1-ci katibi (1922-26) olmuşdur. Q.K.Orconikidze 1-ci ümumbakı partiya konfransında (1920, may), Şərq xalqlarının 1-ci qurultayında (1920, sentyabr) iştirak etmişdir.

⁷¹ MYASNİKOV ALEKSANDR FYODOROVİÇ (əsl фамилиясы Миясникян, təxəllüsü – Martuni) (1886-1925) – Sovet dövlət və partiya xadimi, yazıçı idi. O, 1919-cu ildə əvvəl Belorusiya MİK-in, sonra isə K(b)PMK bürosunun sədri olmuş, Ermənistan SSR XKS sədri və Xalq hərbi işlər bürosunun sədri olmuşdur. Ermənistan SSR XKS sədri və Xalq hərbi işlər komissarı (1921). SCFSR İttifaq Sovetinin sədri (1922), sonra PK(b)P Zaqafqaziya Ölkə komitəsinin 1-ci katibi vəzifəsində işləmişdir.

⁷² MOLOTOV VYAÇESLAV MİXAYLOVIÇ (1890-1986) Sovet partiya və dövlət xadimi, 1906-cı ildən partiyanın üzvü idi. 1920-ci ildə Ukrayna K(b)PMK katibi, 1921-30-cu illərdə ÜİK(b)PMK katibi, 1930-41-ci illərdə SSRİ XKS sədri olmuş və digər vəzifələrdə işləmişdir. 1962-ci ildə Sovet İKP sıralarından xaric edilmiş və təqaüdə göndərilmişdir. 1984-cü ildə partiyaya bərpa olunmuşdur.

⁷³ MAXARADZE FİLİPP-İYESEYEVIÇ (1868-1941) Sovet dövlət və partiya xadimi, ədəbiyyatşünas idi. 1903-cü ildən partiyanın üzvüdür. 1913-cü ildə Bakıya gəlmiş, “Çveni skaro” (“Bizim bulaq”) qəzetində redaktor işləmişdir. Bakıda Zaqafqaziya partiya təşkilatının konfransında (1919, may), Şərq xalqlarının 1-ci qurultayında (1920, sentyabr) iştirak etmişdir. 1920-ci ilin mayında Gürcüstan KP müvəqqəti MK-nın sədri seçilmişdir. 1921-ci ildən Gürcüstan İnqilab Komitəsinin, 1922-ci ildən Gürcüstan SSR MİK-in, sonra ZSFSR Dövlət komitəsinin Gürcüstan SSR XKS-in və ZSFSR XKS-in sədri olmuşdur. A.S.Puşkin, M.Qorki haqqında monoqrafiyalar yazmışdır.

⁷⁴ L.B.KAMENYEV (ROZENFELD) (1883-1936) – Kommunist partiyasının və Sovet dövlətinin görkəmli xadimi, 1901-ci ildən partiyanın üzvü, RADF (b)P VI qurultayında MK üzvü seçilmişdir. 1917-ci ildə Oktyabr silahlı üsyanının əleyhinə çıxmışdır. 1918-ci ildə Mossovetin sədri, 1922-ci ildən XKS-in sədri, 1922-ci ildən XKS-in sədr müavini olmuşdur.

⁷⁵ Ermənistan Cümhuriyyəti bolşeviklər tərəfindən istila edildikdə, Azərbaycan bolşevik hökumətinin rəisi Nəriman Nərimanov Naxçıvan qəzasını Ermənistana hədiyyə etmişdi. Vaxtilə

ingilislərlə amerikalılar da Naxçıvanı ermənilərə tabe görmək istəmiş, bu xüsusda təşəbbüs etmiş, fəqət müvəffəq olmamışlardı. İki sənədən ziyadə əlində silah olaraq Ermənistanı ilhaq əleyhinə cəladətlə hər b edən naxçıvanlılar bu dəfə də isra etdilər. Nərimanın bəxşişi quru sözdən ibarət olub qaldı. Ermənistan Cümhuriyyəti Naxçıvan “hədiyyə”sini təslim almaq üçün iyicə qan tökməli idi. Naxçıvanlılar isə hər tərəfə müraciət edərək, Ermənistanı tabe olmaq istəmədiklərini bildiriyorlardı. Bu məsələ Türk heyəti-mürəxxəsəsinin dəxi nəzər-diqqətini cəlb etmişdi. Buna görə ki, müahidə salis bir hökumətə tər edilməmək şərtilə Naxçıvan qəzasını mümtaz bir vilayət şəklinə Azərbaycan himayəsinə vermişdir (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁷⁶ Bu təminat ilə Mavərayi-Qafqas cümhuriyyətlərinin təkrar Rusiyaya ilhaqı haqqındakı Rusiya təzyiqinin nə dərəcədə qabili-təlif olduğunu qarelər kəndiləri təqdır etlənir (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁷⁷ Biz, yalnız başlıca müəssisəti-ictimaiyyə, siyasiyyə və iqtisadiyyənin ruslar əlində olduğunu göstərdik. Məmurini-dövlətin ələ-əksər kimlərdən ibarət olduğu haqqında daha vase bir fikir vermək üçün əlimizdə bulunan türkə “Kommunist” qəzetəsinin rəsmi qismində təsadüf elədiyimiz imzalardan bir qismini buraya nəql ediyoruz. Bir kaç nüsxədən iqtibas etlənir bu imzalar qareinə müəyyən bir fikir verər zənnindəyiz. Azərneft xalq maarif şöbə müdiri – Barçov, Azərneft rəis müavini – Barinov, Elektrik stasion müdiri – Sizov, Oktyabr komisyonu rəisi – Çaykin, Oktyabr tamaşalar komisyonu rəisi – Edilson, Bakı şurası rəisi – Kırlov, Bakı şurası katibi – Palaşkov, Seyri-səfain müdiri-ümumisi – Larionov, Təsərrüfatı-ictimaiyyə müdiri – Paroşin, Ərzaq vergisi müvəkkili – Bukreyev, Bakı qəzası hərbiyyə komissarı – Anefski, hərbi rəhbər – Sıçkov, Səfərbərlik şöbə müdiri – Seyçikov, Suğurta şöbəsi rəisi – İtkin, Şəhər səhiyyə müdiri – Eyştat, Daxiliyyə komissar müavini – Siveridov, İnzibat dairəsi müdiri – Biryukov, Xüsusi Qafqas ordusu komandanı – Yeqoryev, Siyasi maarif müdiri müavini – Tartakov, Müsai şöbə müdiri – Şaxetov v. i.a. ... (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*)

⁷⁸ Bu sətirlər Əbilov bəyin vəfatından əvvəl yazılmışdır (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁷⁹ İddiamızı rəsmi vəsiqəyə istinad etdirmək üçün Rusiya Mərkəzi İcra komitəsinin 31 təşrinisani 1921 tarixli və 73 nömrəli məzbutəsini buraya qeyd ediyoruz: “Müzakirə edildi: Azərbaycana neft məhsuləti verilmək məsələsi. Məsələyi vəz etmişdir: Rusiya kommunist firqəsi heyəti-mərkəziyyəsi. Qərar verildi ki: 1. Baş məhrumat komitəsinə Mavərayi-Qafqas dəmir yolları ilə Azərbaycan ehtiyacat sənayəsinə lazım olan petrolun üsuli-dairəsində verilməsi təklif olunsun. 2. Bundan başqa, Baş məhrumat komitəsi Azərbaycan Komissarlar heyəti ixtiyarına 3 milyon put xam neft, 2 milyon qaz yağı, 1,5 milyon put mazut, 0,5 milyon put qətran və 100 min put benzini buraxılmalıdır. 3. Petrol məhsulətinin Azərbaycan hökumətinə ətəsi 1 təşrinisani 1922 tarixinə qədər icra olunaraq, hər halda bütün petrol istehsalatının yüzdə 15-dən fəzləsini təşkil etməməlidir. 4. Bu miqdar 1921-1922 proqramı mucibincə təxmin olunan istehsal miqdarına nisbətli təyin olunmuşdur. İstehsal işbu təxmindən fəzlə olduğu təqdirdə Azərbaycanın hissəsi dəxi təzayüd edəcəkdir. 5. Azərbaycan hökuməti hissəsinə düşən neft məhsulətinə Mavərayi-Qafqasdan başqa daxili Rusiya bazarında satmaq istərsə, bu xüsusda mərkəzin müsaideyi-məxsusəsini istehsal etmək zərurətindədir. Əsli ilə mütabiqdir. Rusiya Mərkəzi İcra heyəti katibi: Yenukidze”.

Bu qərar azərbaycanlıların pək şiddətli müraciət və istidaları nəticəsində vüqu bulmuşdu. Bu tarixə qədər Mavərayi-Qafqas dəmir yolları, tühəf deyilmi, məhrumat füğdanından dolayı düşəri-müşkilat oluyordu. Bolşevik qəzetlərinin yazdığına görə Bakı vilayətindəki köylülər bir fund (süls hüqqə) qaz yağına 3 fund tərə yağı veriyorlardı. Kür nəhri sahilində bulunan 180-ə qədər su borusu makinaları petrol yoxluğu üzündən məəttəl qalıyor və bu cəhətlə ərazi ziyarət ediləmiyordu. Bir çox sənə şədidd mübarizədən sonra yuxarıdakı lütfə nail olan Azərbaycan hökuməti bir az sonra bu lütfün 5-ci maddəsində mündəric bulnan istidayi-məxsusi istehsal etmək üçün dəxi az abrı tökməmişdir.

Qızıl Ordunun ehtiyacatını təmin üçün bolşevik hökumətinə fəxri “şef” üsulu edilməkdədir. Hər alayın kəndinə məxsus bir şefi vardır. Bu şeflər ələl-ümum Sovet müəssisəti ilə şuralarından ibarət oluyor. Şeflər alayın təltifi və təhvini-ehtiyacı üçün müxtəlif vasitələrlə ianədə bulunur,

hədiyyələr təqdim edirlər. Azərbaycan müəssisəti-məhəlliyyəsi dəxi kəndisini istila edən Rusiya Qızıl Ordusunun müxtəlif alaylarına “şef” bulunmaq şərəfini haizdirlər. Bittəb Azərbaycan komissarlığının bu şərəfi, onsuz da yağma edilən Azərbaycan xəzinəsini soymaqla təmin olunuyor (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁸⁰ Təmamiyyəti-mülkiyyə təbiri ilə Nəriman Ermənistanı hədiyyə etdiyi Naxçıvana təlimh ediyorsa, yanılıyor. Çünki rus bolşevikləri zahirdə nərimanların idarəsinə tərək etdikləri əraziyi belə əski çarizmdən daha qəddar və münid bur surətdə ruslaşdırmaqdadırlar. Aldığımız məlumata görə, Bakı ilə Salyan arasında yeni yapılan “İliç” limanının yeganə məqsədi Müğan səhrasını rus təhti-zadəganı ilə iskandan ibarətdir. Bu münbit səhralarda çarizm dəxi müntəzəm bir surətdə rus mühacirlərini iskan ediyordu .

Söyləndiyinə nəzərən, bolşeviklər buraya bir milyona qərüb mühacir iskanı qərar üçün qərar vermişlərdir (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁸¹ LLOYD CORC (1863-1945) ingilis siyasi və dövlət xadimi, Liberallar partiyasının lideri olmuşdur. 1916-cı ilin sonundan 1922-ci ilədək B.Britaniyada koalisiya hökumətinin Baş naziri olmuşdur. O, Paris konfransının (1919-20) təşkilatçılardan və Versal sülh müqaviləsinin (1919) müəlliflərindəndir. L.Corc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyini müdafiə etmiş, ona hərtərəfli yardım göstərməyin tərəfdarı olmuşdur. O, Gürcüstan Cümhuriyyətini də müdafiə etməklə xalqların azadlığına və suverenliyinə haqq qazandırır, hegemonçuluq siyasətinin əleyhinə çıxırdı. B.Britaniyanın özündə də hegemonçuluğa meyl gücləndiyi üçün onun tərəfdarları azalmış və L.Corc istefaya çıxmışdır.

⁸² KLEMANSO JORJ BENJAMEN (1841-1929) fransız siyasi və dövlət xadimi idi. 1871-ci ildə Paris Kommunası günlərində kommunarlarla versallıları “barışdırmağa” çalışırdı. İki dəfə (1906-09, 1917-20) Fransa Nazirlər Şurasının sədri (2-ci dəfə də müdafiə naziri) olmuşdur. Paris sülh konfransının sədri (1919-20), Versal sülh müqaviləsinin (1919) müəlliflərindəndən biridir. 1920-ci ildə prezident seçkilərində məğlub olduqdan sonra siyasi həyatdan uzaqlaşmışdır.

⁸³ Bolşeviklər təsisi-hakimiyyət eyelədikləri yeni məmləkətlərdə “Qrabnedelya” namilə məşhur bir talan həftəsi tərtib ediyordı (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁸⁴ İxtilaldan sonrakı federasyon qəsd olunuyor (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).

⁸⁵ Azərbaycan bayrağındakı mavi rəng – türklüyü, yaşıl rəng – müsəlmanlığı, al rəng də - təcəddüd və inqilab rəmzi olmaq həsbilə əsriliyi tərmiz edər ki, möhtərəm Ziya Gök Alp bəyin “Türk millətindənəm, İslam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm” – düsturunu ifadə etmiş olur (*M.Ə.Rəsulzadənin qeydi*).